

TOFIQ QULIYEV

**MÜXTƏLİFSİSTEMLİ
DİLLƏRDƏ İDİOMATİK
BİRLƏŞMƏLƏR**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

TOFIQ QULIYEV

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ
DİLLƏRDƏ İDİOMATİK
BİRLƏŞMƏLƏR

BAKI - 2016

*Monoqrafiya Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi Şurasının
26 oktyabr 2016-cı il tarixli (protokol № 07) qərarı ilə çapa verilir.*

Elmi redaktor: **M.Y.Qazıyeva**
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

Rəyçilər: **A.Y.Məmmədov**
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

İ.M.Tahirov
*filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor*

Tofiq Səfər oğlu Quliyev.

Müxtəlifsystemli dillərdə idiomatik birləşmələr.

-Bakı: Mütərcim, 2016. – 168 səh.

Monoqrafiya müxtəlifsystemli dillərin idiomatik birləşmələrinin müqayisəli tədqiqinə həsr olunmuşdur. Əsərdə dilçilikdə idiomatikliyin öyrənilməsi məsələsi, ingilis və Azərbaycan dillərinin idiomatik birləşmələrinin struktur-qrammatik və semantik xüsusiyyətləri və idiomaların transformasiyası problemləri tədqiq olunur.

Monoqrafiya mütəxəssislər, ali məktəb tələbələri, doktorantlar və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q ⁴⁶⁰³⁰¹⁰⁰⁰⁰248-16

026

@ T.S.Quliyev, 2016

Ön Söz

İdiomatiklik müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə təzahür edərək geniş universallıq xüsusiyyətinə malikdir. Bu mənada Tofiq Quliyevin idiomların ingilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli tədqiqinə həsr edilmiş “Müxtəlifsystemli dillərdə idiomatik birləşmələr” adlı monoqrafiyası ciddi maraq doğurur. Belə ki, tədqiqat dil ilə mədəniyyət arasında əlaqənin, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyətin mahiyyətinin açılmasına və nəticə etibarilə, dünyanın dil mənzərəsinin təbiətini müəyyənləşdirməyə yardım edə bilər.

Monoqrafiyanın girişində verilmiş tədqiqat parametrləri onun strukturu ilə üzvü surətdə bağlıdır və bu struktur həmin parametrlərlə müəyyən olunur.

Tədqiqatda müəllif ardıcıl olaraq dilçilikdə idiomatikliyin öyrənilməsi tarixinə nəzər salır, sonra hər iki dildə idiomatik ifadələrin struktur-semantik və koqnitiv xüsusiyyətlərini araşdırır və nəhayət idiomların transformasiya yollarını açmağa çalışır. Əsərin əsas məqsədinin reallaşmasında bu ardıcılıq və sistemlilik

obyektiv meydana çıxan cəhətlər silsiləsindəndir. Fikrimizcə, müəllifin elmi təhlilin qayda-qanunlarına əməl etməsi, təhlil olunan materialın ruhundan irəli gələn tələbləri qəbul etməsi, özü, işin çox yaxşı tərəfindən biri kimi qeyd olunmalıdır.

Monoqrafiyanın tədqiqata cəlb olunmuş dillərdəki idiomatik ifadələrin semantik cəhətdən oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirən hissəsi xüsusilə qabarıq və diqqətəlayiqdir. Bu təhlil V.Fon Humboldta əsaslanan və sonralar Sepir və Uorf tərəfindən inkişaf etdirilən dünyanın dil məzərəsi konsepsiyasının praktik cəhətdən necə biruzə verilməsinə yaxşı bir nümunədir. Əlbəttə ki, nəzərdən keçirilən dillərdəki idiomlar müxtəlif mədəniyyət daşıyıcısı olan xalqların dillərindəki fərqli cəhətlərlə yanaşı, mövcud oxşar, üst-üstə düşən və ümumilikdə, bütün dillərə xas olan universal cəhətlərin də mövcudluğunu göstərir.

Bütün bu məsələlərin açılmasına yönəlmiş tədqiqatda qarşıya qoyulan bir sıra məsələlər öz həllini əsasən düzgün tapmışdır. Monoqrafiya iki yaxşı elmi dildə

yazılmış, istifadə edilmiş elmi mənbələr mövzunu əhatə edir, faktiki dil materialının təhlili də qənaətbəxşdir.

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
Professor C.A.Məhərrəmov

GİRİŞ

İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün digər vahidləri kimi, idiomatik vahidlərin də əmələgəlmə mənbəyidir. Xalqın təfəkkür tarixinin inkişaf pillələrini, onun milli mədəniyyətini, digər xalqlarla siyasi, iqtisadi, ictimai əlaqələrini dərinlən öyrənməyə imkan verən idiomatik birləşmələr çox qədim tarixə malikdir və istər sadaladığımız həmin sahələrin öyrənilməsi, istərsə də müxtəlif dillərdə idiomların yaranması, idiomatikanın formalaşması və inkişafının izlənməsi, müxtəlif xalqların təfəkkür tərzində, mədəniyyətində, məişətində olan və bu və ya digər şəkildə dildə təcəssüm edən oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından aktualdır. Çağdaş dövrdə ingilis dili xalqlar arasında ən çox istifadə edilən ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dilindəki idiomatik ifadələrin işlənmə mexanizminin açılıb göstərilməsi müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin kommunikasiyası prosesində idiomatika sahəsində ortaya çıxan bir sıra tipik çətinliklərin müəyyənləşdirilməsinə və onların aradan

qaldırılması üçün mexanizmlərin işlənilib hazırlanmasına kömək edə bilər. Hər hansı milli dilin idiomatikasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin dərinədən mənimsənilməsində əsas halqalardan biridir və eləcə də bu dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir. Dissertasiyanın mövzusu həm də bununla aktualdır.

İdiomatik ifadələrin nitqdə daşdığı funksiyaların müxtəlif səciyyəliliyini, tərkib zənginliyini əsas xüsusiyyət kimi qəbul edən dilçilər onları müxtəlif, lakin yaxın və həmhüdüdü elmlərin tədqiq obyektini hesab edirlər [142, 5]. Əslində isə idiomatik ifadələr heç də həmin dilçilərin söylədikləri kimi müxtəlif elm sahələrinin deyil, söz, söz birləşməsi və cümlə kimi yalnız dilçiliyin obyektidir. İdiomatik ifadələr müxtəlif ədəbi priyomlarda, üslubi məqamlarda istifadə olunur, çünki onlar nitqə, adətən, emosionallıq, ekspressivlik, ifadəlilik vermək üçün daxil edilir. Bu, idiomların çoxunun təbiətindən doğur və onların səciyyəvi cəhətidir. Deməli, idiomlar

dilin və nitqin obyektı olub dilçilikdə öyrənilməli və tədqiq olunmalıdır.

Təqdim olunan monoqrafiyada ingilis və Azərbaycan dillərində idiomatikanın ümumi və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq və bununla da əslində bu dillərdə idiomların əmələgəlmə tarixi və inkişaf yolunu aydınlaşdırmağa cəhd göstərilmişdir. Vilhelm fon Humboldtun qeyd etdiyi kimi, “tarixi talelərdəki fərqlilikləri, müxtəlif cür qarşılıqlı təsirləri və qohumluq əlaqələrini tədqiq edərək bizə indiyə qədər məlum olmayan dilləri ayırmaq və qarşılaşdırmaq, onların xarakterini müəyyənləşdirmək, onların quruluşundakı bu xarakterin mənbəyini tapmaq və onların tarixi dəyərini qiymətləndirmək olar” [111, 376-377].

İdiomatika haqqında yeni fikirlərin əmələ gəlməsinə, sanballı elmi əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, bir çox məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalmış və bu günə kimi öz həllini tapa bilməmişdir. Dilçilikdə öz xüsusi yeri olmadığından idiomatika ya leksikologiyanın bir qolu kimi frazeologiyanın tərkibində, ya da ən yaxşı halda, frazeologiya ilə yanaşı öyrənilmişdir. Bu, fikrimizcə, ilk

növbədə idiomatikanın sərhədlərinin dəqiqləşdirilməməsi, onun dil qanunauyğunluqları və işlənmə imkanlarının üzə çıxarılmaması, ona məxsus kateqoriyaların müəyyənləşdirilməməsindən irəli gəlir. Həmin məsələlərin tam həlli üçün, əlbəttə, daha dəqiq və daha aydın və dərin elmi araşdırmalar tələb olunur.

Dilçilikdə söz və idiomlar, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər, eləcə də cümlə və frazeologizmlər məsələsi, bu məsələnin doğurduğu mübahisələr həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

İdiomların spesifik xüsusiyyətlərinin və səciyyəvi əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi onların həm söz birləşmələrindən, həm də sözlərdən fərqlənən cəhətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. İdiomlar vahid bir məna ifadə etməklə sözə bərabərdirsə, strukturuna görə söz və söz birləşmələri və cümlə ilə üst-üstə düşür. M.M.Mirzəliyevanın "... Bir tərəfdən obrazlılıq, digər tərəfdən isə yenidən canlandırma frazeoloji vahidləri müvafiq olaraq söz və sərbəst söz birləşmələrindən

fərqləndirən əsas əlamətlərdir. Buna görə də hökm xarakterli sabit söz birləşmələrini (yəni, atalar sözlərini, eləcə də bəzi qanadlı sözləri) frazeologiyadan uzaqlaşdırmaq, frazeologiyadan kənar etmək olmaz” [33, 33] fikrini, fikrimizcə, idiomlara da aid etmək olar. Bu baxımdan dilçilikdə xüsusi “idiomatika” şöbəsinin mövcud olduğunu demək olar. Görünür, dil haqqında elmin inkişafında elə bir səviyyənin olması zəruri idi ki, dilin idiomatik vahidləri idiomatika kimi müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilib mövcud olma haqqı qazansın.

Buraya ən kiçik dil vahidlərindən – sözlərdən tutmuş cümlələrə kimi bütün tipləri, dilə hazır vəziyyətdə daxil olan qapalı struktura malik obrazlı ifadələrin hamısını (söz-cümlə) daxil etmək olar.

Dilin idiomatik qatını araşdıran dilçilərin əksəriyyəti idiomatik birləşmələri müxtəlif yanaşma prinsipləri ilə tədqiq etsələr də, onların hamısı bir məqamda həmfikirdirlər. Əksər dilçilər üçün idiomatik birləşmələr sərbəst söz birləşmələrinin əks qütbü olan sabit söz birləşmələridir. İdiomları bütünlükdə söz birləşməsi hesab

etmək isə əslində bir sıra məsələlərin üzə çıxmasına mane olmuş, idiomatik birləşmələrin linqvistik təbiəti və mahiyyətini tam aşkar etməyə imkan verməmişdir.

Əgər idiomatik birləşmələr sabit söz birləşmələri adı altında sərbəst söz birləşmələrinin əks qütbü kimi öyrənilirsə, o halda bu mövzu sintaksisin obyektinə olmaqla “söz birləşmələri” bəhsinə daxil edilməlidir, çünki söz birləşmələri özündə həm sərbəst söz birləşmələrini, həm də sabit söz birləşmələrini ehtiva edir.

İdiomatik birləşmələr həm söz, həm söz birləşmələri, həm də cümlə səviyyəsində məcazlaşma prosesinə məruz qalıb semantik bütövlük qazanan və dildə hazır vəziyyətdə mövcud olan sabit dil vahidləridir.

Müstəqil mənada işlənib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq sözlər dilin morfoloji qatında dil vahidi kimi öyrənilirsə, daşdığı mənanın dar və genişliyindən asılı olmayaraq, məcazlaşma prosesini keçmiş hər hansı söz, birləşmə və cümlə də idiomlar sırasına daxil edilib, dilin idiomatik qatında araşdırılmalıdır.

İdiomlar dil tarixçiləri, eləcə də etimoloqlar üçün ən dəyərli və etibarlı mənbə, əvəzsiz dil materialıdır. İdiomların tarixi elmi araşdırılmasının olmaması idiomatikanın inkişafına mənfə təsir göstərir. Sözsüz ki, tarixi əlaqə və münasibətlərin aşkarlanmaması idiomatikanın bir sıra nəzəri problemlərinin həllində çətinliklərin meydana gəlməsinə şərait yaradır.

İdiomatik ifadələrin tarixi-müqayisəli araşdırılması zamanı yalnız ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılığına müraciət etməklə kifayətlənmək olmaz.

Təəssüf ki, bu gün biz idiomatik ifadələrin əmələ gəlmə şəraiti, onların yaranmasını şərtləndirən amillər, onların inkişaf tarixi haqqında söz açanda idiomların müxtəlif inkişaf mərhələlərində uğradıqları semantik və leksik-qrammatik dəyişikliklər barədə fikir və mülahizələr yürüdəndə yalnız ayrı-ayrı lüğətlərə, qismən də bəzi sənətkarların əsərlərinin dili ilə bağlı yazılmış dilçilik araşdırmalarına müraciət etməli oluruq. Əlbəttə, bu kifayət etmir və istənilən nəticəni almağa imkan vermir.

Digər dil vahidləri kimi, idiomlar da həm dil, həm də nitq sahəsinə aiddir. Onlar, əlbəttə, əvvəlcə nitqdə yaranır və yalnız bundan sonra dilə də daxil ola bilər. Lakin bəzən həmin vahidlər dilə daxil olmaya da bilər.

Dildə olan hər hansı dəyişiklik, eləcə də hər hansı dil vahidinin meydana gəlməsi əvvəlcə nitqdə baş verir. N.D.Andreyevin göstərdiyi kimi, “nitqdə baş verən dəyişikliklərin dildə heç də hər biri əks olunmur. Lakin dildəki hər bir dəyişiklikdən əvvəl nitqdə müəyyən dəyişiklik baş verməlidir” [89, 96].

Tədqiqat işinin vəzifələri idiomatikanı maraqlı dil hadisəsi kimi fundamental tədqiq etməklə, bir sıra problemləri ardıcıl və ətraflı şəkildə öyrənmək, tarixi-müqayisəli fonda dərinlən araşdırma aparmaq, bu baxımdan idiomatikanın mahiyyətinə varmaq, onun bir sıra qaranlıq cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün idiomatikanın xalqın təfəkkürü, onun həyat tərzi ilə bağlılığını öyrənmək və onların ingilis və Azərbaycan dillərində əks oluna bilmə imkanlarını aşkarlamaq, bir sözlə, həmin dillərin idiomatik mənzərəsini yaratmaq və

bu dillərdə idiomatik vahidlərin linqvistik təbiətini müəyyənləşdirməkdir.

İdiomların yaranması, təşəkkülü və inkişafı prosesinin elmi xarakteristikasını vermək üçün mütləq ayrı-ayrı dövrlərin idiomatik sistemi tədqiq edilməlidir. Bu baxımdan bu gün ingilis və Azərbaycan dillərinin idiomatikasının kontrastiv şəkildə öyrənilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İdiomatikanın bu və ya digər problemi ilə bağlı istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrılıqda tədqiqatlar aparılmış, dilin idiomatik sisteminin bu və ya digər cəhətləri araşdırılmışdır. Lakin bu dillərin idiomatikası kontrastiv şəkildə hələ araşdırılmamışdır. Monoqrafiyada bu sahədə deyilmiş fikir və mülahizələr tənqidi şərh edilir, ilk dəfə olaraq qohum olmayan ingilis və Azərbaycan dillərinin idiomatikasının elmi-nəzəri məsələləri kontrastiv şəkildə öyrənilir.

Tədqiqatın nəzəri müddəalarından müxtəlif dillərin idiomatikasının müqayisəli şəkildə öyrənilməsində, ingilis və Azərbaycan dillərinin tarixi idiomatikasının, eləcə də

tarixi leksikologiyası və leksikoqrafiyasının araşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən idiomatik lüğətlərin tərtib edilməsində, idiomatika ilə bağlı mühazirə və seminar məşğələlərində, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə kurslarında, eləcə də ingilis dili üzrə ixtisaslaşan maqistrantlar üçün xüsusi kurslarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatda mənbə kimi Azərbaycan və ingilis ədəbi-bədii nümunələrindən istifadə edilmişdir.

Nəzəri baxımdan əsərdə qohum və müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli, kontrastiv şəkildə araşdırıldığı tədqiqatlara, xüsusilə Y.Arsentyeva, Y.Dolqopolov, N.Lankina, N.Qoqolitsına, V.Vovk, L.Kurkova, E.Pokrovskaya, L.Kovaleva, A.Rayxşteyn, A.Kunin, A.Rəhimov, A.Axundov, Z.Verdiyeva, M.Adilov, K.Abdullayev, İ.Həmidov, F.Veysəlli, M.Mirzəliyeva, D.Yunusov, Ə.Hacıyevanın əsərlərinə istinad edilmişdir.

I FƏSİL

İDİOMATİKLİK VƏ ONUN DİLÇİLİKDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

1.1. Dilin lüğət tərkibində frazeoloji vahidlərin yeri

Dilin sistemi həm qrammatik modellərin strukturu, həm də leksik material baxımından müəyyən qanunauyğunluqlar üzərində qurulmuşdur. Bununla bağlı bu qanunauyğunluqların frazeoloji vahidlərin və həmin vahidlərin dilin lüğət tərkibinin formalaşmasına necə təsir etməsi məsələsi meydana çıxır. Hər bir dilin frazeologiyası bu dilin özünəməxsus qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinə malik olmaqla dilin lüğət tərkibindən kənarında mövcud ola bilmir. Başqa sözlə desək, frazeoloji vahidlərlə dilin lüğət tərkibi arasında əlaqə mütləqdir, çünki bu vahidlər ümumiyyətlə dilin leksik-semantik və qrammatik strukturunun bir hissəsidir, dilin yarım sistemlərindən (lüğət tərkibindən) birini təşkil edir. Frazeoloji vahidlərin dilin sistemi ilə

əlaqələndirilməsi üçün bu kateqoriyaların qarşılıqlı aspektlərinin dəqiqləşdirilməsi zərurəti vardır.

Məlumdur ki, hər bir sabit söz birləşməsi dil sistemində öz paradigmatik əlamətlərindən kənarında, yəni frazeoloji korpusun normativ vahidləri kimi qiymətləndirilir. Hər bir frazeoloji vahid fərdi yaranır və bu şəkildə də dilin frazeologiyasına daxil olur. Lakin fərdi vahidlərdən yaranan frazeoloji tərkiblər müəyyən ümumi cəhətlər qazanır və bu cəhətlər də həmin dilin sistemində onların yarım sistem kimi qəbul edilməsini şərtləndirir. Frazeoloji vahidlər dilin bir hissəsi kimi onun əsas xüsusiyyətlərini özündə saxlayır. Məsələn, əgər dildə isimlərin hallanması varsa, frazeoloji tərkiblərdə də müxtəlif hallarda işlənmiş isimlər iştirak edir; əgər hər hansı bir dildə artikl mövcuddursa, bu element frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında iştirak edir. Bunun əksinə olaraq daha bir maraqlı sual ortaya çıxır: dilin frazeoloji vahidi bu dilin sistemindən asılı olmayaraq digər dillərə məxsus ümumi cəhətlərə malik ola bilirmi? Belə xüsusiyyətlər istənilən qədərdir. Bu tipli birləşmələrin tərkibindəki

sözlərin qeyri-müstəqil xarakterdə olması onlarda daxili dəyişmə imkanlarını məhdudlaşdırmır. Diqqəti başqa bir cəhət də cəlb edir. Frazoloji tərkib özünün xüsusi “inventarına”, yəni ona daxil olan sözlərə heç də həmişə eyni münasibətdə olmur: bəzi sözlər bir sıra sabit birləşmələrin tərkibində iştirak edir (məsələn, somatizmlər, müəyyən qrup fellər və s.), digərləri isə bir, yaxud bir neçə birləşmədə çıxış edə bilər. Frazoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti sayca o qədər də çox olmayan söz qrupu vasitəsilə (məsələn, somatizmlərlə) formalaşır.

İstənilən dilin frazeoloji vahidlərinə nəzər salsaq, onların böyük əksəriyyətinin öz qrammatik strukturuna görə sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndiyini görürük. Aydın olur ki, strukturuna görə eyni olan frazeoloji vahidlər on, yüz, hətta min vahiddən ibarət sıra yarada bilər (“fel + isim”, “fel + sözünü + isim”, “sözünü + isim” və s.). Belə sıraların, yaxud seriyaların mövcudluğu təsadüfi ola bilməz və artıq qeyd etdiyimiz kimi, dilin strukturundan asılıdır. Dilin qrammatik sistemi nə qədər mürəkkəbdirsə,

onda o qədər sərbəst, həm də sabit söz birləşmələri sistemi mövcud olur. Dilin frazeoloji tərkibi dilin sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğun formalaşmış olsa da, müxtəlif dillərdə və müxtəlif aspektlərdə bu xüsusiyyətləri qeyri-adekvat əks etdirir. Frazeologiya üçün xarakterik cəhət odur ki, dildə olan bəzi meyilləri o, dolayısı ilə əks etdirir. Bir sıra sərbəst söz birləşmələrinin frazeoloji vahidlərə və mürəkkəb sözlərə çevrilməsi meyli buna misal ola bilər.

Konkret bir dilin frazeologiyasının spesifikasiyası və onun həmin dilin sistemi ilə əlaqəsi frazeoloji vahidlərin yaranması üçün bu və ya digər sözdüzəldici tiplərdən istifadədə üzə çıxır. Sözdüzəltmə tipləri frazeologizmlərin struktur elementi ilə səciyyələnir. Dünya dillərinin bir çoxu frazeologiyada sözdüzəltmə tiplərindən istifadədə yüksək dərəcədə seçim imkanlarına malikdir. Bir tərəfdən, burada sərbəst söz birləşməsində geniş yayılmış sözdüzəldici elementlər iştirak edir və onlar sabit birləşmələrin yaranmasında eyni dərəcədə fəal olmur, digər tərəfdən, bir sıra dillərdə yalnız frazeoloji vahidlərdə istifadə olunan müəyyən morfoloji strukturlar mövcuddur.

Bir çox şəkilçilər özlərinin ekspressivliyindən, yaxud başqa səbəbdən yalnız frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir, sərbəst söz birləşmələrində isə təsadüf edilmir.

Frazeoloji yarım sistemdə dilin sisteminin xüsusiyyətlərinin reallaşmasının özünəməxsusluğu başqa bir cəhətlə də meydana çıxır. Məlumdur ki, sabit birləşmələrin qrammatik strukturu dil sistemindən müxtəlif şəkildə yayınmalar və arxaizmlərlə səciyyələnir. Sintaksisdə istifadə olunmayan bu strukturlar frazeoloji tərkiblərdə sıralar, müəyyən şəbəkələr yaradır. Başqa sözlə desək, bu sıraların genişliyi, yaxud qısalığı və bu sıraya daxil olan frazeoloji vahidlərin miqdarı onun qrammatik strukturu ilə məhdudlaşmır (hətta anomaliya kimi qiymətləndirilsə də) və özünəməxsus leksik amillərlə əlaqədardır. Frazeoloji yarım sistemdə müntəzəm müşahidə olunan belə anomaliyalar dilin sinxron sistemində qəbul edilmir və onların yalnız diaxron şərhə mümkündür. Beləliklə, dildə əvvəllər mövcud olmuş qanunauyğunluqlar frazeoloji yarım sistemdə başqa

səviyyədə – sintaktik qruplar şəklində reallaşır. Dilin sistemində təcrid olunmuş, anomal sayılan hadisə frazeologiyada inkişaf edə bilir və frazeoloji sıra yaradır, yəni frazeoloji yarım sistemin daxilində məhsuldarlıq qazanır və beləliklə, sistem yaradır. Konkret bir dilin frazeoloji sistemi öz qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinə görə həmin dilin bütöv sistemindən kənar qalmır. Bu əlaqə, bağlılıq bir sıra cəhətlərlə səciyyələnir. Hər şeydən əvvəl, dil sisteminin “sərbəst” cəhəti frazeologiyada xarakterini dəyişir. Bundan başqa, dilin struktur xüsusiyyətlərindən asılı olan frazeologiya dilin heç də yalnız bir səviyyəsində – adətən, sintaktik səviyyədə – özünü göstərmir, müxtəlif dil səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqələrindən asılı olaraq (məsələn, frazeoloji vahidlərin sintaktik strukturu və sözdüzəldici elementlərin morfoloji strukturu) meydana çıxır. Nəhayət, dilin ümumi sistemi baxımından anomal sayılan və yalnız norma vasitəsilə tənzimlənən dil hadisələri frazeoloji yarım sistemlərin daxilində elə xüsusiyyətlər əldə edir ki, onlar başqa keyfiyyətdə olsa da, daimi ifadəlilik qazanır.

V.L.Arxangelskinin qeyd etdiyi kimi, dilin strukturunda leksik səviyyədən başqa, digər dil vahidləri ilə həmişə müəyyən münasibətdə olan vahidlərə malik frazeoloji yarım sistemlər də mövcuddur. Frazeoloji yarım sistem özünü açıq səviyyə kimi göstərir. Mövcud olan frazeoloji vahidlərə yenilərinin əlavə olunması frazeoloji yarım sistemi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilmir. Frazeoloji səviyyənin və onun vahidlərinin üzərində başqa yarım sistemlər yoxdur [91, 98].

Müxtəlif strukturlu dillərin dil sisteminin iyerarxiyasında frazeoloji yarım sistemin yeri onunla müəyyənləşir ki, frazeoloji vahidlərin komponentləri bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə olan dörd dil səviyyəsinin – semantik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrin vahidi kimi fəaliyyət göstərir. Ona görə də frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı münasibətlərin təhlili yalnız leksik, morfoloji, semantik və sintaktik səviyyələrdə yox, həm də bu iyerarxiyanın qovuşuğunda aparılır:

a) leksik-semantik səviyyədə. Bu zaman frazeoloji vahidin bir komponenti leksik, digəri semantik səviyyədə təhlil

edilir və komponentlər arasında müəyyən asılılıq aşkar edilir;

b) leksik-morfoloji səviyyədə. Bu zaman bir komponent leksik, digəri isə morfoloji səviyyədə təhlil edilir və komponentlər arasında daimi əlaqə müəyyən edilir;

c) morfoloji-semantik səviyyədə. Əlbəttə, başqa kombinasiyaların, məsələn, semantik-sintaktik səviyyənin də müəyyən edilməsi mümkündür.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin sintaktik səviyyədə bir-birilə semantik əlaqəsi haqqında ilk dəfə A.A.Şaxmatovun tədqiqatlarında rast gəlirik. A.Şaxmatov göstərir ki, söz birləşmələri qrammatik birliyə malikdir, yəni bu birləşmənin əsasını onu təşkil edən sözlərin bir-birilə daxili asılılığı təşkil edir [155, 274-275]. Söz birləşməsinin komponentlərinin qarşılıqlı münasibətini söz birləşməsi sintaksisinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri sayan müəllif söz birləşmələrinin daxili asılılığının üç növünü göstərir:

1) ikitərəfli qarşılıqlı asılılıq – bu zaman hər iki üzv bir-birindən asılı olur (təbə edən və asılı üzvlərin olmadığı

birləşmələri A.Şaxmatov qrammatik və mənacə bölünməz konstruksiyalar adlandırır);

2) birtərəfli asılılıq – bu zaman bir üzv asılı, o biri üzv isə tabe edən komponentdir, lakin birtərəfli asılılıq külli miqdarda tabeəddici söz birləşmələrinə əsaslanır;

3) heç bir üzv bir-birindən asılı olmayan birləşmələr (müəllif onları populyativ birləşmələr adlandırır) [155, 305-306].

Bizə belə gəlir ki, frazeoloji vahidləri dil sisteminin vahidi və nitqin kommunikativ vahidi kimi qiymətləndirmək və bu anlayışları bir-birindən fərqləndirmək zəruridir, çünki “dil sistemi” və “nitq” terminlərinin mürəkkəb mahiyyəti və onların qarşılıqlı münasibəti hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bu anlayışların fərqləndirilməsinə ehtiyac olduğunu hələ F.de Sössür, L.Şerba, V.Vinoqradov, A.İ.Smirnitski və Ş.Balli də qeyd etmişlər. Frazeologiya sahəsində “dil sistemində linqvistik işarə” və “nitqdə linqvistik işarə” anlayışlarının ifadəsi üçün terminlər hələlik möhkəmlənməmişdir. Konkret leksikaya münasibətdə Ş.Balli “virtual dil” və “aktuallaşma”

terminlərindən istifadə etmişdir: “Aktuallaşmanın funksiyası dilin nitqə çevrilməsindən ibarətdir: hər hansı bir təsəvvürü ifadə edən bir və ya bir neçə söz modal aktuallaşma nəticəsində cümləyə çevrilir (cümlə daha çox nitq aktıdır); aktuallaşma nəticəsində dil işarələri cümlə üzvü ola bilər. Aktuallaşma mexanizmində dil üçün aktualizatorlar mövcuddur, yəni dilin nitqə çevrilməsi üçün istifadə olunan müxtəlif vasitələr, üsullar vardır” [93, 78].

Linqvistik vahidlərin öyrənilməsində tez-tez struktur metodlara müraciət edilməsi ilə dil sistemində və nitqdə “işarə” anlayışının ifadəsi üçün “variant” və “invariant” terminlərindən istifadə olunmağa başladı. Düzgün tərtib olunmuş frazeoloji lüğət dilin frazeoloji yarım sistemində frazeoloji vahidlərin yerini və sabit frazaların (устойчивые фразы) nitqdə işlənmə qaydalarını müəyyən etməyə imkan verir [91, 206]. Lüğətdə təsbit edilmiş frazeoloji vahid invariant kimi dil sistemində məxsusdur və hələ ki, nitq ünsiyyətinə daxil deyildir, buna görə də

nitqdə potensial şəkildə istifadə oluna bilər. Danışan onu zaman, şəxs, modallıq, intonasiya əlamətlərinə görə seçir. Dilçilər sübut etmişlər ki, dil vahidlərində variantlıq və invariantlıq ciddi şəkildə müxtəlif dil səviyyələrində öyrənilməlidir. Dil vahidlərinə obyektiv kateqoriya kimi baxmaq olar, çünki variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır. Bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, variativlik bir-biri ilə kontakt və distant vəziyyətdə olan ifadə planında özünü daha parlaq şəkildə göstərir. “İfadə planında hər hansı dil vahidi güclü variativliyə məruz qalır, çünki sintaqmatik planda onların realizasiya şəraiti eyni deyildir. ... Bir tərəfdən seqmentlərin fazalarının bir-birinə keçməsi, digər tərəfdən isə prosodik ünsürlərin onlara güclü təsiri nəticəsində bizim danışığımızda əvvəllər dil sistemində mövcud olmayan çoxlu sayda çalarlar (variantlar) alınır. Bu çalarların dil sistemində bizə hazır şəkildə verilməməsinə baxmayaraq, onlar hədsiz dərəcədə vacib elementlərdir və onlarsız bizim danışığımız həddindən artıq monoton və anlaşılmaz olardı” [100, 15-16].

Sintaktik səviyyədə dilin ən az öyrənilən sahələri semantik, praqmatik aspektlərdir. Struktur aspektdə həm xaricdə, həm də ölkəmizdə yerinə yetirilən tədqiqat işlərinə maraq durmadan artır. Dilçilikdə mövcud olan struktur, semantik və praqmatik aspektlər göstərilmiş «trixotomiya»dan, yəni cümlənin forma, məna və işlədilməsindən kənara çıxıb bilmir [117, 173]. Müasir Hind-Avropa dillərində yeddi aspektin (1. məntiqi-qrammatik, 2. modal, 3. cümlənin dolğunluğu, 4. nitqdə digər cümləyə münasibətdəki rollar, 5. danışanın anlam çərçivəsi, yaxud cümlənin üzvlənməsi, 6. kommunikativ vəzifə, 7. emosionallıq) irəli sürülməsinə baxmayaraq, diqqətlə izlədikdə onların sözügedən üç aspektdən kənara çıxmadığının şahidi olarıq [62, 4].

Struktur, semantik və praqmatik aspektlər dilçilikdə əsas aspektlər hesab olunur. Dil səviyyələri də məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz aspektlərdən işıqlandırılmalıdır.

F.Veysəlli qeyd edir ki, “hələ də dil vahidlərinin variativliyi probleminə, invariantların dəqiq və aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi və variativliyin qaydalarına,

habelə variant anlayışının birmənalı izahına, dil vahidlərinin variativliyinin hüduduna dair ümumi nəzəri məsələləri özündə ehtiva edən əsərlər yoxdur” [100, 13]. Müəllif nəzəri dilçiliyin variativlik sahəsindəki əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1) dil vahidlərinin eyniləşdirilməsi və fərqləndirilməsi meyarları hansılardır?

2) nə üçün ifadə planında öz aralarında fərqlənən seqmentlər bir vahidin invariantı kimi eyniləşdirilir və əksinə, ifadə planında oxşar olan hadisələr müxtəlif invariant olan vahidlərə aid edilir? [100, 14].

Yuxarıda qeyd edilən məsələlərlə yanaşı, F.Veysəlli bir cəhəti xüsusi vurğulayır: dil vahidlərinin üzvlənməsi və eyniləşdirilməsi və onlarla bağlı olan digər əlavə məsələlər bu fundamental problemin həllinə söykənir, ona əsaslanır [100, 15].

Hər hansı dildə variant və invariant probleminin həlli dildən danışmaq (nitq), dildə sosial və fərd problemi, sistem, norma və s. məsələlərin anlaşılmasına kömək edərdir [100, 15-16].

Dilçilikdə variantlara xüsusi elm sahəsi kimi baxanlar da vardır (məsələn, F.Veysəlli). Onlar orfoepiya əsasında iki elm sahəsini (orfoepiya və orfofoniya) fərqləndirirlər.

Frazeoloji vahidlərin nitqdə fəaliyyəti onların seçilməsində müəyyən məhdudiyyətləri şərtləndirir. Ona görə də frazeoloji vahidlərə dil sisteminin normalarının münasibəti məsələsi indi də aktuallığını saxlamaqdadır. Frazeoloji vahidlərin bu planda öyrənilməsinin çətinliyi iki səbəblə şərtlənir. Birinci səbəb frazeoloji vahidlərə nisbətdə “norma” anlayışının özünün mürəkkəbliyidir. Frazeoloji vahidlərə dil iyerarxiyasının müxtəlif səviyyələrində, təşkilində mürəkkəblik səciyyəvidir, ona görə də normativ planda frazeoloji vahidlər müxtəlif dil səviyyələrinin normalarına uyğun gəlir.

Frazeoloji vahidlərdə dil sisteminin müxtəlif normalarının pozulmasını bir sıra hallarda müşahidə etmək mümkündür. Leksik səviyyədə ədəbi dil norması frazeoloji vahidlərin müəyyən komponentlərə (sözlərə) malik olmasını tələb edir. Sözdüzəldici səviyyədə ədəbi dil norması bu və ya digər komponentin müəyyən

sözdüzəldici şəkilçilərlə formalaşmasını nizamlayır. Morfoloji səviyyədə frazeoloji vahidin müəyyən komponentinin müəyyən morfoloji normalara uyğunlaşması tələb olunur. Sintaktik səviyyədə ədəbi dil norması frazeoloji vahidin müəyyən sintaktik struktura malik olmasını tələb edir. Semantik səviyyədə ədəbi dil norması frazeoloji vahidin ciddi normativ mənaya malik olmasını nizamlayır.

İkinci səbəb ondadır ki, “norma” anlayışının özü indiyə kimi kifayət qədər aydın və müəyyən deyildir. Dilçilik ədəbiyyatında normaın mahiyyəti ona iki aspektdən yanaşmağa imkan verir: bir tərəfdən, norma dil daşıyıcıları üçün məcburi olan nümunədir (yəni norma müvafiq nitq faktı üçün nümunəvi dil vasitəsidir), digər tərəfdən, norma nitqdə dil vasitələrindən istifadənin məcburi qaydalarıdır. “Norma” cəmiyyətə xidmət edən dil vasitələrinin daha yararlılarının məcmusudur. Dil sisteminin normaları ictimai nitq praktikasında qəbul edilmiş qaydalardır [129, 15].

Deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar: frazeoloji vahidlərin dil sisteminin strukturundan asılılığı tək cə bir səviyyədə – adətən, sintaktik səviyyədə deyil, dilin bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə olan bütün yarım sistemlərində özünü göstərir.

1.2. İdiomlar dilin frazeoloji sisteminin bir hissəsi kimi

Dilçilikdə frazeologiya müxtəlif istiqamətlərdə işlənmiş bir sahə olsa da, onunla bağlı mübahisəli məsələlər hələ də mövcuddur. M.F.Çernovun qeyd etdiyi kimi, dil haqqında elmdə ardıcıl frazeoloji nəzəriyyənin mövcud olduğunu, xüsusən də başlıca problem olan frazeologiyanın predmeti məsələsinin həllinin tapıldığını deyə bilmərik. Zənnimizcə, dilçilər arasında frazeologizmlər haqqında vahid fikrin olmaması onun tədqiqat obyektini kimi mürəkkəbliyindən irəli gəlir.

Frazeologiya tədqiqatçıların diqqətini hələ XVIII əsrdə cəlb etməyə başlamışdır. İlk dəfə “nitq ifadəsi” mənasında “frazis” termini M.V.Lomonosov tərəfindən

işlədilmişdir. M.V.Lomonosov rus ədəbi dilinin lüğətini tərtib edərkən belə hesab edirdi ki, lüğətdə “Rusiya zərb məsəlləri” (росийские пословия), “frazeslər” və “idiomatizmlər” öz yerini tapmalıdır. Onun bu göstərişləri “Словарь Академии Российской” adlı lüğətdə (1784-1794) nəzərə alınmışdır. Burada rus dilinin təkcə lüğət materialı yox, həm də frazeoloji materialı toplanmışdır.

Sonralar müxtəlif frazeoloji materiallar izahlı, xüsusən də ikidilli lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. L.V.Şerbanın haqlı olaraq göstərdiyi kimi, zəngin frazeologiya izahlı lüğətin ən zəruri mülkiyyəti, inventarıdır [157, 176]. Lakin frazeologiya nəzəriyyəsi məsələlərinə XIX əsrin 60-cı illərinə qədər xüsusi diqqət ayrılmamışdır. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin 30-cu illərində müəyyən ifadələrin mənasının səciyyəsi haqqında alimlər tərəfindən dərin təhlillər aparılmağa başlandı. Rus dilinin tarixi frazeologiyasına aid İ.İ.Sereznyovskinin sanballı əsərləri meydana çıxdı.

Frazeoloji vahidlərin struktur baxımdan öyrənilməsi İ.A.Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır. Elmi

fəaliyyətinin başlanğıcında Boduen de Kurtene alman dilində mühüm nəzəri məqalə yazmış və dilə sistem kimi baxaraq sintaktik cəhətdən üzvlənməyən ifadələri belə qiymətləndirmişdir: Avtomatik təkrar prosesində dil yaradılmasının olmadığı hallarda hətta bütöv cümlələr sintaktik cəhətdən bölünməzlik səviyyəsini qazana bilir. Onlar atalar sözləri, məsəllər, əzbərlənmiş şeirlərdir (заученные стихи) [97, 52-53]. Əlavə edək ki, müəllif “frazeologiya” terminindən istifadə etmir.

F.F.Fortunatov ilk dəfə olaraq sabit söz birləşmələrini sözə və işarələr nəzəriyyəsinə münasibətdə tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. 1899-1900-cü illərdə müqayisəli dilçilik üzrə məsələlər kursunda müəllif dildəki sadə sözlərlə “qeyri-sadə”, yaxud “mürəkkəb sözləri” fərqləndirmişdir. Qeyri-sadə sözlərin belə növləri ola bilər: 1) qovuşuq sözlər, 2) qoşa sözlər, 3) qrammatik mürəkkəb sözlər, 4) tərkibi sözlər [148, 173]. Onun fikrincə, qovuşuq sözlər danışanın beynində iki və daha artıq sözə bölünür; bu zaman söz birləşməsinin mənası həmin sözlərin mənasından fərqlənir; beləliklə, qovuşuq

sözlər mənə dəyişmədən onun tərkibinə daxil olmuş sözlərə bölünmür [yenə orada]. Alim sabit birləşmələri mənaca sözə, formaca isə söz birləşmələrinə bərabər tutur.

Frazeologiya nəzəriyyəsinin formalaşmasında A.A.Şaxmatovun rolu böyük olmuşdur. “Rus dilinin sintaksisi” əsərində o, frazeologiya probleminə sintaktik aspektdə yanaşmış və bölünməz söz birləşmələri haqqında orijinal təlim yaratmışdır. O, bölünməz söz birləşmələrinin (неразложимые словосочетания) aşağıdakı tiplərini fərqləndirmişdir:

1) müasir sintaktik baxımından anlaşılmayan, qrammatik cəhətdən bölünməz söz birləşmələri: a) leksik cəhətdən müstəqil və b) leksik cəhətdən o qədər də müstəqil olmayan birləşmələr;

2) leksik cəhətdən və mənaca bölünməz söz birləşmələri: a) müasir sintaksis baxımından qrammatik bölünən söz birləşmələri: *игральные карты* və b) qrammatik cəhətdən bölünməz söz birləşmələri: *снустя рукава* [155, 278-279]. A.A.Şaxmatovun müxtəlif tipli bölünməz söz birləşmələrinin mənası ilə qrammatik

xüsusiyyətləri arasındakı əlaqə haqqında fikirləri həm frazeologiya, həm də sintaksis üçün bu gün də əhəmiyyətli hesab edilir.

Frazeologiya problemləri L.V.Şerba və Peterburq dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində də geniş araşdırılır. Frazeologiyanın dil sistemi anlayışı, nitq fəaliyyəti və dil materialı ilə əlaqədar öyrənilməsi məhz L.V.Şerbanın adı ilə bağlıdır. O, dil hadisələrinin üç aspektini fərqləndirir:

- 1) danışıq (nitq fəaliyyəti) və dərketmə;
- 2) lüğət tərkibi və qrammatikanın daxil olduğu “dil sistemi”;
- 3) müəyyən konkret vəziyyətdə bütün deyilən və dərk edilənlərin məcmusu kimi özünü göstərən “dil materialı”.

L.V.Şerbanın fikrincə, dil sistemi və dil materialı – nitq fəaliyyəti prosesində olan bütövlüyün sadəcə olaraq müxtəlif aspektləridir [157, 176]. Müəllif bütöv mənası olan sabit birləşmələri sintaktik üsulla yaranmış mürəkkəb

sözlər hesab etmiş və onları lüğət tərkibinə və bununla da dil sisteminə aid etmişdir. L.V.Şerbaya görə, sözlərin birləşməsi o zaman söz birləşmələri formasını alır ki, birləşmənin hər iki elementi fikrin predmetini ifadə edən sözlərlə eynilik təşkil edir.

Frazeologiyanın dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi əsaslandırılması ilk dəfə Y.D.Polivanov tərəfindən keçən əsrin 20-ci illərində irəli sürülmüşdür. O, mənaca sözə bərabər tutulan sintaktik birləşmələri frazeologiyaya aid etmiş və əminliklə bildirmişdir ki, dilçilik ədəbiyyatında gələcəkdə frazeologiya müstəqil bir sahə kimi öz yerini tutacaqdır [116, 63].

Frazeologiyanın əsas anlayışlarının dərin səciyyəsinə V.V.Vinoqradov vermişdir. V.V.Vinoqradovun dilçiliyə daxil etdiyi “frazeoloji vahid” termini göstərir ki, sabit söz birləşmələri dilin hazır vahidlərinə aiddir, nəsilən nəslə ötürülür və nitq fəaliyyəti praktikasında ənənəyə görə formalaşır. Dilçilik ədəbiyyatında V.V.Vinoqradovun frazeologiya sahəsindəki tədqiqatları geniş araşdırıldığına və ətraflı şərh edildiyinə görə biz təkcə onu qeyd etməklə

kifayətlənir ki, bu görkəmli alim rus dilindəki müxtəlif tip sabit söz birləşmələri haqqında orijinal və məhsuldar təlim yaratmış, frazeologiya ilə bağlı tədqiqatlarında yeni prinsipləri irəli sürmüşdür.

Frazeologiyanın transdilçilik təbiətindən bəhs edən K.Abdullayev və İ.Həmidov yazırlar: “Frazeoloji vahidlərin sabitliyi həmin vahidlərin nitqdə əsrlər boyu dəyişməz şəkildə işlədilməsi ilə yaranır. Bu prosesdə böyük həcmli mətnlər (atalar sözləri və s.) ixtisar olunaraq, frazeoloji vahid şəklinə düşür (*Он бьет баклуши, а ты развесил уши; Собаку съел, а хвостом подавился*)” [85, 150].

Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, ingilis dilinin frazeologiyası bu dilin daşıyıcıları olan alimlər tərəfindən indiyə qədər kifayət qədər sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu münasibətlə N.N.Amosova yazır: “İngilis və amerikan dilçiliyində bu dilçilik təlimi (frazeologiya – T.Q.) ümumiyyətlə yoxdur... İngilis və amerikan dilçiliyində idiomatika probleminin elmi cəhətdən işlənməsi bəzi “ifadələr”

lüğətində, yaxud dil üzrə praktik vəsaitlərdə giriş xarakterli qeydlərlə məhdudlaşır” [88, 11]. İngilis dilinin frazeologiyasının tədqiqi daha çox N.N.Amosova, A.V.Kunin, İ.V.Arnold, A.İ.Alyoxina, N.D.Şmelyov kimi rus alimlərinin adı ilə bağlıdır.

N.N.Amosova özünün məşhur “İngilis frazeologiyasının əsasları” kitabında frazeologiyaya aid tədqiqatların prinsiplərini belə müəyyənləşdirmişdir:

- 1) frazeoloji materialın öyrənilməsinin ilk mərhələsi sinxron xarakterli olmalıdır;
- 2) frazeoloji materialın araşdırılması metodu mümkün qədər obyektiv olmalıdır;
- 3) bu metod seçilərkən həmin dilin konkret özünəməxsusluğuna üstünlük verilməlidir;
- 4) ingilis dili analitik struktura malik olduğuna görə bu dildə söz birləşmələrinin komponentləri arasında əlaqənin özünəməxsusluğu nəzərə alınaraq sözlərin konseptual əlaqəsi ön plana çəkilməlidir;
- 5) araşdırmaların hər bir mərhələsində kontekstual metod nəzərə alınmalıdır [88, 20].

İngilis dilinin frazeologiyasının tədqiqi sahəsində A.V.Kuninin əməyi xüsusilə qeyd olunur. Onun tərtib etdiyi “İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət” dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətin “Dilçilik təlimi kimi ingilis frazeologiyasının əsas anlayışları” adlanan müqəddiməsi indi də bu sahədə aparılmış fundamental tədqiqatlardan sayılır. Müasir ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərin yaranmasını tədqiq edən A.V.Kunin onların struktur-semantik təhlilini də vermişdir. Burada o, frazeoloji eyniləşdirmə metodlarından çıxış edərək variantlı və struktur sinonimlik, frazeoloji kontakt problemi, frazeoloji vahidlərin struktur-semantik tipləri və s. məsələlərin həllini vermişdir [121, 29-51].

Dilçilik elminin böyük və maraqlı sahələrindən biri olan frazeologiya ilə bağlı aparılmış araşdırmalar artıq müəyyən nəticələr vermişdir. Bununla belə, bu sahədə öyrənilməmiş məsələlər hələ kifayət qədərdir.

Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər frazeologiya probleminin öyrənilməsinə, frazeologiya məsələsinin bir sıra ümumi və xüsusi cəhətlərinin aydınlaşdırılmasına

həsr edilmiş əsərlərin Azərbaycan dili frazeologiyasının inkişafındakı rolunu, əhəmiyyətini heç bir şəkildə azaltmamaqla demək olar ki, Azərbaycan frazeologiyası həmin tədqiqatlarda ətraflı əhatə olunmamış, ümumi frazeoloji problemlər müfəssəl həllini tapmamışdır. Azərbaycan dilinin frazeologiyası onun yaranma qanunauyğunluqları baxımından, başqa xalqların frazeologiyası ilə ümumi və fərqli cəhətlərinin olub-olmaması və onların üzə çıxarılması baxımından hərtərəfli kontrastiv, müqayisəli tədqiqatlara cəlb olunmamışdır. Bir neçə əsər istisna olunmaqla bu sahədə, xüsusilə də onun qohum olmayan dillərin frazeologiyası ilə müqayisəsi sahəsində əsaslı iş görülməmişdir. Halbuki məhz müxtəlif sistemli dillərin frazeologiyasının müqayisəli şəkildə araşdırılması onların linqvistik mahiyyətinə və təbiətinə dərinlən nüfuz etməyə imkan verir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeologiyasının əhatə dairəsi haqqında fikir ayrılıqları dilçilər arasında bu gün də davam etməkdədir. Onların bir qismi yalnız dar mənada frazeologizm anlayışından çıxış edərək idiomları,

digər qismi həm də frazeoloji birləşmələri, üçüncü qismi isə frazeologizm anlayışını geniş mənada götürərək, frazeoloji ifadə və ibarələri, ekspressivlik-emosionallıqla yüklənmiş terminoloji birləşmələri də frazeologiyanın obyektini hesab edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqqında ilk dəfə M.Hüseynzadənin dərsliyində məlumat verilmişdir [27].

Bir qədər sonra S.Cəfərovun, A.Qurbanovun, N.Rəhimzadənin, H.Bayramovun yazdıqları dərsliklərdə də frazeologiya haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir [13; 47; 49; 11]. Lakin bu əsərlərdə həmin dil vahidləri haqqında istər nəzəri, istərsə də faktik material baxımından müəyyən olmuş, sözün əsl mənasında sabit rəy yoxdur. Bəzən eyni dil faktları müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif terminlərlə izah olunur. Məsələn, S.Cəfərov daha çox «idiom, idiomatik ifadələr» [13], H.Bayramov «sabit söz birləşmələri» [11], S.Murtuzayev «frazoloji vahidlər» [34] terminlərindən istifadə etmişlər. S.Cəfərovun dərsliyində daha bir terminə – «ibarələr» termininə də rast gəlirik. Onun fikrincə, sabit söz

birləşməsinin bir qismini də ibarələr təşkil edir – idiomlarda olduğu kimi, ibarələrdə də sözlərin məcazi mənada işlənməsi əsas yer tutur. [13, 97]. Müəllif hesab edir ki, dilin lüğət tərkibini təşkil edən idiomlardan fərqli olaraq ibarələr bədii ifadə vasitələri sırasına aiddir.

Frazeoloji vahidlər, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələri olub, nominativ və kommunikativ vəzifə daşıyır. Frazeologiyaya aid yazılmış dilçilik ədəbiyyatlarında diqqəti hər şeydən əvvəl termin müxtəlifliyi cəlb edir. «İzahlı dilçilik terminləri lüğəti»ndə [159] «frazeoloji birləşmə», «frazeoloji vahid», «frazeoloji birlik», «frazeoloji qovuşma», «frazeoloji variantlar», «frazeoloji variasiya» və s. terminlər işlədilmişdir. Lakin bu terminlər frazeoloji sistemi tam əhatə etmir. Dilçilikdə onların üç tipi müəyyən edilmişdir: frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklər (vəhdətlər) və frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan leksikoloqlarının bu barədə fikirləri daha çox V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyasından qaynaqlanır.

Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsaslarını araşdıran H.Bayramov da V.V.Vinoqradovun təklif etdiyi terminləri (frazeoloji birləşmələr, frazeoloji birləşmələr və frazeoloji bitişmələr) qəbul edir. «Birləşmə» termininin özü izah olunmalıdır. «Bitişmə» və «birləşmə» terminləri arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirmək də çətindir. Halbuki terminlər anlaşıqlı olmalı, bildirdikləri anlayışları dəqiq ifadə etməlidir. Ona görə də Azərbaycan leksikologiyasında yuxarıda göstərilən dörd terminin (frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklər, frazeoloji uyuşmalar və frazeoloji ifadələr) işlənməsini vacib sayırıq. Bunun ingilis və Azərbaycan dilləri kimi bir-birinə qohum olmayan müxtəlif sistemli dillərin frazeologiyasına tətbiqinin bütün hallarda özünü doğruldacağını demək, çox güman ki, doğru olmazdı, çünki, məsələn, frazeoloji vahidlər strukturuna və yaranma üsuluna görə bir-birinə uyğun gəlsə də, semantikasına görə fərqlənə bilər. Buna əks hallar da istisna olunmur.

İdiomlar frazeoloji sistemin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Beləliklə, frazeoloji vahidlərin tədqiqi prosesində idiomların öyrənilməsi qaçılmazdır.

Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər və ələlxusus idiomlar, ümumiyyətlə, hansısa bir hadisə və əhvalatla bağlı yaranıb yayılır. Onlar sərbəst birləşmələrin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hamısının yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşır. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni məna qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər meydana gəlir. Bu frazeologizmlərin əlaməti həm də ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün birbirinə qovuşmasıdır. Məsələn, ing. *to wash one's dirty linen in public* - “evin sirrini yaymaq”, *to vanish into thin air* - “yağlı əppək olub göyə çıxmaq”; azərb. *yumurtadan yun qırmaq, kürkünü sudan çıxarmaq*.

It's true that she's been dead for ages and it seems a pity to take up old scandals and wash a lot of dirty linen in public; but the fact remains that all Driffield's greatest

books were written when he was living with her (S. Maugham) “Bu həqiqətdir ki, o uzun müddətdir ölüb, köhnə qalmaqaları yada salmaq və evin sirrini yaymaq işə təəssüf doğurur. Lakin onun ən böyük əsərlərinin Driffildin onunla yaşadığı dövrdə yazılması bir faktdır”.

Mənaca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlərin ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir.

He pulled himself together quickly. They were at their wit's end. The soldiers will keep their eyes open in the country where the blacks are known to be hostile cümlələrindəki *pull together, at wit's end* və *keep eyes open* söz birləşmələrinin komponentləri öz müstəqil mənalardan uzaqlaşmış, frazeoloji qovuşmada tamamilə başqa bir mənanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmin sözlər birləşmələrin tərkibində müvafiq olaraq “özünü ələ almaq”, “çaş-baş qalmaq” və “ayıq-sayıq olmaq” mənalарının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Dilin müasir vəziyyətində mənaca motivlənməyən frazeologizmlər frazeoloji qovuşma adlanır. Frazeoloji

qovuşma sərbəst söz birləşməsindən kəskin şəkildə fərqlənir. Frazeoloji qovuşmaların ən mühüm əlaməti odur ki, müasir dildə işlənməyən bu və ya digər söz, ifadə, birləşmə onların tərkibində işlənə bilər. Məsələn, ing. *once upon a time ... there ...* “biri var idi, biri yox idi ...”; azərb. *Çənəmin çüyü çıxdı; valay vura-vura gəzirdi; vəssalam, şüdtamam; dara-bara salmaq; dodu vermək, sayır-bayır danışmaq.*

Belə frazeoloji qovuşmaların etimoloji izahı da çox çətindir.

Frazeoloji qovuşmanın əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bütövlüyüdür. Dilçilikdə bu növ frazeoloji vahidlər idiomlar adlanır.

Frazeoloji qovuşmaları idiom hesab edən Ə.Hacıyeva, E.Nəcəfov və A.Cəfərov qeyd edirlər ki, onlar digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, tamamilə dəyişmiş mənaya malik olan söz qruplarıdır. Onlar motivlənməyəndirlər, yəni onların mənası tərkib hissələrinin mənalarından ibarət deyildir, məcaslaşma prosesinə uğrayıblar [73, 61]. Daha sonra müəlliflər deyilənləri sübuta yetirmək üçün

nümunə kimi aşağıdakı misalları çəkirlər: *to come a cropper* - “fəlakətə uğramaq”, *neck and crop* - “tamamilə, bütün”, *at sixes and sevens* - “çaş-baş halda”, *to set one’s cap at smb.* - “bir kəsin diqqətini cəlb etmək” [yənə orada].

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiya bəhsi ilk dövrlərdə məhz frazeoloji qovuşmaları (idiomları) öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Sonralar bu sahədə elmi axtarışların genişləndirilməsi frazeologiya anlayışının hüdudlarının genişləndirilməsinə gətirib çıxardı. Məşhur rus dilçisi A.V.Kunin frazeologiyanın üç aspektdə öyrənilməsini irəli sürürdü: 1) idiomatika 2) idiofrazematika (semi-idioms) 3) frazeomatika [121, 26]. V.V.Vinoqradov isə idiomları frazeoloji ifadələrdən fərqləndirirdi: “İdiomlar ifadələrdən tərkibindəki komponentlərin semantik və leksik fərdiliyinin olmaması ilə fərqlənir. İfadələr isə sözün tamamilə müstəqil birləşmiş formalarıdır” [102, 24]. Rus dilçisi N.N.Amosova da dilin frazeoloji sisteminin frazeoloji

ifadə və idiomlardan ibarət olması fikrini təsdiqləyirdi [88, 72].

Tanınmış dilçi A.İ.Alyoxina frazeologiyayı frazeomatika və idiomatika aspektlərində tədqiq etməyi təklif edir. O, “Frazeoloji vahid və söz” adlı monoqrafiyasında dilin frazeoloji sisteminin əşya məzmunlu substantiv idiomlar, keyfiyyət məzmunlu adverbial idiomlar, propozisional idiomlar, modallıq ifadə edən idiomlar, nida idiomları, intensivlik bildirən idiomlar və cümlə idiomlarından ibarət funksional-semantik təsnifini vermişdir [87, 30].

Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, idiomlar onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşması nəticəsində yaranmış ifadələrdir. Belə ifadələr semantik və sintaktik cəhətdən bölünməzdir. Məsələn, *to bark to the moon* ifadəsi “aya it kimi hürmək” mənasını vermir. Bu ifadə “boş-boşuna danışmaq” mənasında işlənmişdir. Frazeoloji sistemin tərkibi ilə bağlı dilçilər arasında müxtəlif mübahisələr indi də davam edir. Dilçilərin bir

qrupu frazeologiya dedikdə, yalnız idiomatik ifadələri nəzərdə tuturlar.

1.3. İdiomların kontrastiv-tipoloji tədqiqi

A.İ.Smirnitski müxtəlif dil faktlarının qarşılaşdırılmasına böyük üstünlük verərək yazır: “Xarici dilin tədrisi baxımından dil faktlarının müqayisəli şəkildə tutuşdurulması böyük maraq doğurur... Müqayisəli metod xarici dilin tədrisi prosesində nəinki həmin dil faktlarını aşkar etmək üçün, həm də hər hansı dilin elmi təhlili və təsviri üçün (eləcə də ana dili üçün) müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif dil faktlarının müqayisəsi həmin dillərin spesifik xüsusiyyətlərini dərk və xarakterizə etməyə daha yaxşı imkan verir. Müqayisə üsulu həm də dilin daxili inkişaf qanunlarını aşkar etmək üçün mühüm amillərdən biri sayılır” [141, 56].

Tipoloji tədqiqatlar linqvistik axtarışların sərhədini genişləndirir. Buraya qohum olmayan, müxtəlif sistemli dillər cəlb olunur və bu tədqiqatlar çoxlu sayda dil problemlərini həll etməyə imkan verir. Tədqiqatın

obyektinə görə dil tipologiyasının aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar:

- 1) genetik tipologiya;
- 2) struktur tipologiya;
- 3) areal tipologiya;
- 4) komparativ tipologiya.

Komparativ tipologiya dilin öyrənilməsində iki istiqaməti (kontrastiv-komparativ) birləşdirir. Kontrastiv-komparativ tipologiya, bir qayda olaraq, iki dil arasındakı oxşar cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədinə münasibətdən asılı olmayaraq, həmin dillərin müqayisəsindən bəhs edir [83, 10-12].

Frazeologiyanın öyrənilməsi, şübhəsiz, frazeologizmlərin fərqləndirilməsindən başlayır. Bu isə sabit və sərbəst söz birləşmələri arasında sərhədi müəyyənləşdirmək kimi çətin bir məsələnin həllini tələb edir. "... Sabit və sərbəst söz birləşmələri arasındakı sərhəd hələ də müəyyənləşdirilməmişdir" [33, 3]. M.Mirzəliyevanın ötən əsrin sonuncu beşilliyində söylədiyi bu fikrə istinadla demək olar ki, frazeologiyanın ardıcıl öyrənilməyə

başladığı vaxtdan 50 il keçməsinə baxmayaraq, onun bir çox problemləri həllini tapmamışdır. Halbuki hələ A.Şaxmatov tərkib hissələrinə parçalanmayan söz birləşmələrinin öyrənilməsinin həm leksikologiya, həm də qrammatika üçün əhəmiyyətindən bəhs etmiş, bir sıra söz birləşmələrinin komponentlərinin başqa sözlərlə birləşmədə müstəqilliyinin saxlanmasını göstərmiş, söz qrupunun semantik bölünməzliyinin qrammatik parçalamanın zəifləməsi və hətta aradan çıxmasına səbəb olduğunu qeyd etmişdir [155; 271, 303, 307]. A.Şaxmatovun fikirlərini şərh edən V.Vinoqradov bir sıra sözlərin idiomatik tama çevrilməsindən danışmışdır [102, 140].

Beləliklə, V.V.Vinoqradov dilçiliyə idiomatik tam anlayışını gətirmişdir. Bununla yanaşı, o, A.Şaxmatovun tədqiqatında ayrı-ayrı frazeoloji qrupların quruluşunda leksik və qrammatik formalar məsələsinin öz həllini tapmadığını və bunu A.Şaxmatovun tərkib hissələrinə parçalanmayan söz birləşmələrinin sintaktik baxımdan 4

qrupa bölünməsi nöqteyi-nəzərinə üstünlük verməsi ilə əsaslandırılmışdır.

Doğrudan da, A.Şaxmatovun frazeoloji vahidlərə aid mülahizələrində V.Vinoqradov müəllimindən daha irəli getmiş, sabit və sərbəst söz birləşmələri arasındakı fərqə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, son nəticədə frazeologizmləri iki əsas qrupa bölmüş və ya tərkib hissələrinə parçalanmamaları əsas götürmüşdür [102, 150]. Lakin V.Vinoqradov bu bölgü ilə mövcud problemin tam həllini verə bilməmişdir. Təsadüfi deyildir ki, M.Mirzəliyevanın “dilçilikdə söz və idiomlar, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər, eləcə də cümlə və frazeologizmlər məsələsi, bu məsələnin doğurduğu mübahisələr həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur” fikri çox-çox sonralar da aktuallığını saxlamışdır [33, 3].

M.F.Çernov çuvaş dilinin frazeologiyasına dair monoqrafiyasında V.Vinoqradovun bölgüsünə münasibət bildirmiş, bölgünü frazeologizmlərin daxili təsnifinə aid etmişdir. O özü frazeologizmləri bir tipdə birləşdirmiş,

onları idiomatik birləşmələr, yaxud idiom-frazeologizimlər adlandırmış, onların arasında fərqlərin meydana çıxması səbəbini isə idiomatikləşmə dərəcəsində axtarmağı təklif etmişdir [150, 85-86].

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Çernov həm də türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqinə dair işlərin xülasəsini vermişdir. Xronoloji baxımdan bu əsər daha əvvəl yazıldığından, belə hesab etmək olar ki, müəllif türk dillərinin frazeologiyasına aid tədqiqatlarda təsnifat, eləcə də sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasında fərqlərin daha düzgün izah olunması faktı ilə qarşılaşmamışdır [bax: 149, 85-95].

Frazeologizimləri dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu kimi təyin edən S.Cəfərov yazır: “Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərriqliyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o, vahid bir məhfumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir; məsələn : *gözə gəlmək, yola vermək, qulağına catdırmaq, qocaya gülən özünə*

gülər, öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır və s.” [13, 95].

Göründüyü kimi, S.Cəfərov frazeologizimlər üçün əsas fərqləndirici əlamət kimi birləşmənin sabitliyini götürür. Onu da qeyd edək ki, müəllif öz fikrində bir qədər tərəddüd edərək az sonra yazır: “Ümumiyyətlə, frazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiqat obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün də vahid konkret termin hələ yaradılmamışdır. Odur ki, bu birləşmələr tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, dəyişməz söz birləşmələri, frazemlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsi ilə adlandırılır” [yenə orada, 96-97].

Frazeologiyaya aid tədqiqat işlərində daha çox sabitlik əsas fərqləndirici əlamət kimi qəbul edilir. Əslində, bu mövqe özünü doğrultmur. Məsələn, A.Şaxmatov *dəmir yolu* birləşməsində də sabitliyin əsas olduğunu qeyd edir. Burada sabitlik söz birləşməsinin ifadə etdiyi məfhumla bağlıdır. A.Şaxmatovun verdiyi başqa bir misalda – *qızıl ordu* birləşməsində isə birinci

tərəf müstəqil mənasında işlənmiş, burada sözün semantikasındakı dəyişmə göz qabağındadır [155, 40]. Əlbəttə, verilən nümunələr bir daha sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərlə bağlı müzakirə açmaq, frazeologizmlərin fərqləndirilməsində sabitliyin kateqorial əlamət kimi götürülməsinə münasibət bildirmək məqsədi güdür.

Frazeologiyada mübahisə doğuran ən kəskin problemlərdən biri sabitliyin frazeoloji vahidlər üçün kateqorial əlamət olub-olmamasıdır. Təəssüf ki, dilçilikdə sabitlik əlaməti frazeologizmləri müəyyənləşdirən əsas, bəlkə də yeganə meyar kimi qəbul edilmişdir. Nəticədə isə bir çox əlamətlər diqqətdən kənar qalmış və frazeologiyanın hələ də dilçilikdə müstəqil bir şöbə kimi təsbit olunmasına imkan verməmişdir. Frazeoloji vahidlərin çox zaman “sabit birləşmələr” adı ilə verilməsi əslində onları həm forma, həm də məzmun baxımından donuq, dəyişilməz hesab etməyə səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bir çox belə vahidlərin bu gün də

frazeologiyaya aid olub-olmamasına dilçilər hələ təminat verə bilmir [bax: 33, 7].

Ümumiyyətlə, frazeologizmlərə dil vahidi kimi yanaşmaq məqbul sayılmalıdır. Frazeologizm genetik baxımdan söz birləşməsidir. Məzmununa görə isə o, söz birləşməsinin birbaşa ifadə etdiyi mənadan fərqlənir.

Frazeologizm, frazeoloji vahid sözlərin semantik cəhətdən sərbəst olmayan birləşməsidir. O, sintaktik quruluşuna görə ona yaxın olan söz birləşməsi və cümlə kimi nitq prosesində yaranmır. Frazeologizm dayanıqlı mənası olan müəyyən leksik-qrammatik tərkib kimi nitq aktında üzə çıxır. Leksik komponentlərinin mənalarındakı semantik sürüşmələr, dayanıqlıq və təkrar canlandırma işində frazeologizmin qarşılıqlı əlaqəli universal və fərqləndirici əlamətidir [154, 18].

N.Şanskinin frazeologizm və frazeoloji vahid anlayışları haqqında şərhini tamamilə əhatə edən və onu bir çox cəhətdən tamamlayan izaha M.Mirzəliyevanın yuxarıda xatırladığımız tədqiqat işində rast gəlirik: “Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər arasında eyni

zamanda həm leksik, həm semantik, həm paradiqmatik, həm də sintaktik münasibətlərin mövcudluğu labüddür. Bütün bu münasibətlər isə frazeoloji vahidin öz üzərində cəmləşir. Frazeoloji vahidlərin tərkib sözləri – komponentləri arasındakı leksik, semantik, paradiqmatik və sintaktik asılılıq frazeologizmiyin mühüm cəhətidir” [33, 26].

Frazeoloji vahidlərin ümumi şəkildə təyin edilməsindən sonra artıq onların daxili bölgüsündən danışmaq olar. İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də xarici dilçilikdə frazeologizmlərin müxtəlif əlamətlər arasında daxili təsnifi verilmişdir. Daha çox yayılmış təsnifatlardan birində frazeologizmlərin beş növü göstərilir: idiomalar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər [13, 97].

S.Cəfərov idiomları belə təyin edir: “Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi məna ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə idiom deyilir” [yənə orada].

İdiom yunan sözüdür. Dillə bağlılıqda bu, nitqin özünəməxsus ifadə vasitəsi anlamını verir. Yunan dilindən

alınmış bu sözün “idiom” mənası əvvəllər onun *idiotizm* variantı ilə ifadə edilmişdir. Sonralar kobud mənasına görə bu söz *idiom* termini ilə əvəz olunmuşdur.

Mənbə dildəki mənasından görünür ki, idiomlar özünəməxsus, ayrıca mənası olan sözlərdir.

V.V.Vinoqradoy frazeoloji qovuşmanı idiom adlandırmışdır [101, 23].

Ənənəyə görə, başqa dilə dəqiq tərcümə oluna bilməyən dil vahidləri idiomlara aid edilir. İdiomun bu cür başa düşülməsi də onun həcmnin genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Beləliklə, *idiom* termini ayrıca sözlərlə [14, 169] yanaşı, bütöv ifadələrə də [134, 95] şamil edilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, *idiom* terminini yalnız sabit söz birləşmələrinə aid edən alimlər arasında da fikir birliyi yoxdur. Məsələn, L.A.Bulaxovski bu terminlə V.V.Vinoqradoyun frazeoloji bölgüsünə daxil olan *frazeoloji birikmə* (фразеологическое сращение), *frazeoloji vəhdət* (фразеологическое единство) və *frazeoloji birləşməni* (фразеологическое сочетание) nəzərdə tutur [99, 32]. İ.İ.Çernişova [151, 39] isə idiomu

frazeoloji vəhdət (фразеологическое единство) adlandırır. V.V.Vinoqrqadov isə “idiom” [102, 121] termini altında yalnız *frazeoloji birikmələri* (фразеологические сращения) nəzərdə tutur.

Frazeoloji birikmələri frazeoloji bitişmə ilə eyniləşdirən M.D.Qorodnikova onları *idiom* adlandırır [107, 19]. V.V.Vinoqrqadovun təsnifatını müasir alman dilinə tətbiq edən L.R.Zinder və T.V.Stroyeva [114, 395] da alman dilində olan frazeoloji birikmələri frazeoloji vəhdət ilə bir qrupda birləşdirirlər. Lakin V.V.Vinoqrqadovdan fərqli olaraq, bu müəlliflər həmin birləşmələri a) tutqun obrazlı məcazlaşma və b) canlı motivləşmə obrazı olan məcazlaşma əsasında iki yarımqrupa bölürlər.

L.S.Kosman “Tərkibləri tam məcazlaşmış vahidlər” başlığı altında motivlənməyən (фразеологические сращения) və motivlənən (фразеологические единства) birləşmələri şərh edir [119, 26].

D.N.Uşakovun izahlı lüğətində “idiom başqa bir dilə sətri tərcümə olunmayan bir ifadədir” fikrinə rast gəlirik.

C.Seydl və V.Makmordi [78, 4] ümumi mənası birləşməni əmələ gətirən sözlərin ayrılıqda mənalardan tam fərqli olan söz birləşməsini “idiom” adlandırırlar.

İdiomatikanın frazeologiyaya münasibətindən bəhs edərkən bəzi müəlliflər məcazi mənada işlədilən sadə sözləri, bəziləri isə hətta mürəkkəb sözləri də idiom hesab etmişlər. Məsələn, A.A.Reformatski frazeologiyadan danışarkən frazeologiyanın leksikləşmiş söz birləşmələrindən və idiomlardan ibarət olduğunu yazır [134, 96]. Onun fikrincə, idiom yalnız leksikləşmiş söz birləşmələrindən deyil, həm də məcazi mənada işlədilən sözlərdən ibarət ola bilər. Müəllif buna misal olaraq *заря* sözünü göstərir və yazır ki, bu söz *biletsiz sərnəşin* mənasında işlədildikdə idiom olur [134, 93].

Bir qisim dilçilər (L.Mişiq, J.Temertseren, T.Paqba, Ç.Luvsanjav və başqaları) əsas əlamət kimi frazeoloji vahidlərin müəyyən bir formada möhkəmləndiyini, həddindən artıq yüksək sabitliyə malik olduğunu, onların qrammatik quruluşunda – söz sırasında dəyişikliklərin qeyri-mümkünlüyünü, ümumi mənanın ayrı-ayrı

komponentlərin mənalarından irəli gəlmədiyini, sözə semantik ekvivalent olduğunu və idiomatik birləşmələrin sözbəsöz tərcümə oluna bilməmələrini qeyd edirlər [bax: 132, 25].

Buna Azərbaycan dilçiliyində də rast gəlirik. Ə.Dəmirçizadə idiomların quruluşca növlərindən biri kimi bəzi sözləri “idiomatik sözlər” adlandırır və belə sözlərin çox məhdud sayda olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı onları məcazi mənəli sözlərin üslubi məqsədlə işlədilməsi kimi təqdim edir [14, 198].

Azərbaycan dilçiliyində müəlliflərin bir qismi bəzi sözləri idiom hesab etsələr də, onları həm də frazeoloji vahid kimi nəzərdə tuturlar. Məsələn, S.Murtuzayev *karxana*, *dəftərxana* sözlərini termin səciyyəli frazeoloji vahid hesab etmişdir [34, 12].

S.Cəfərov *qılincyarpaq*, *atbasar*, *atlıqarışqa*, *dəvəquşu* kimi bir sıra sözləri frazeoloji vahidin növlərindən biri kimi gah “sabit idiomlar” [13, 74], gah da “qovuşma idiomlar” adlandırır [13, 99].

M.Hüseynzadə də *dargöz, qaraqabaq, əliaçıq, gözütöx, qocafəndi* kimi sözləri əslində frazeoloji vahid olan *əldən düşmək, qoltuğunun altına vermək* kimi dil vahidləri ilə bir sırada tutmuşdur [27, 32].

M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin kateqorial əlamətlərindən bəhs edərək yazır: “Frazeoloji vahidlərin ən əsas kateqorial əlamətlərindən biri də idiomatiklikdir. Bu bütün dilçilər, eləcə də türkoloqlar tərəfindən qəbul edilmiş ənənəvi əlamətdir” [33, 20]. Daha sonra müəllif əlavə edir: “İdiomatiklik zamanı birləşmə və cümlənin mənası onu əmələ gətirən sözlərin mənalarından ayrılır. İdiomatikliyin müəyyənəddici xüsusiyyəti kimi bəziləri komponentlərdən birinin məcazlaşmasını, bəziləri isə birləşmənin semantik bütövlüyünü, sözə ekvivalentliyini əsas götürür. Görünür, idiomatiklik frazeoloji vahidlərin əsas aparıcı xüsusiyyəti, onların mövcudluğunu şərtləndirən həlledici amil olduğundan “frazelogizmlər” ifadəsi ilə “idiomlar” ifadəsi arasında dilçilikdə çox zaman bərabərlik işarəsi qoyulur və onlar haradasa, sinonim sözlər kimi çıxış edirlər” [yenə orada]. Bu fikrə

Y.A.İvannikovanın məqaləsində də rast gəlmək olar: “Doğrudan da, idiomatiklik meyarı frazeoloji vahidlərin təsnifatında mövcud olan qeyri-müəyyənlikdən, yayğınlıqdan yaxa qurtarmağa imkan verir” [115, 73].

Sözdəki semantik dəyişmə ilə bağlı N.M.Şanski yazır: “Dilin semantik səciyyəli məna vahidlərinin inteqrasiya qaydalarından uzaqlaşması çox zaman sözün səviyyəsi ilə bağlı olur. Bu özünü onda göstərir ki, birləşən komponentlər semantik müstəqilliyini itirir, onlara məxsus mənələrdən məhrum olur. Bu isə dilçilikdə idiomatiklik adlanan hadisəyə səbəb olur” [154, 11-12]. Bu fikir öz təsdiqini M.Mirzəliyevanın monoqrafiyasında da tapır: “İdiomatikliyin əsl mahiyyəti budur ki, bütöv dil vahidinin (söz, birləşmə və cümlənin) ümumi mənası onu əmələ gətirən hissələrin mənalarına parçalana bilmir” [33, 101].

Apardığımız qısa təhlildən sonra məlum əlamətləri nəzərə alaraq idioma aşağıdakı tərif vermək olar:

Tərkibindəki sözlərin hər hansı birinin ayrılıqda daşdığı məna arasında heç bir yaxınlıq, hətta daxili potensial

məna əlaqəsi olmayan, komponentləri məcazi məna daşıyan, daşlaşmış, üzvlərinə ayrılmayan, vahid şəkildə birləşmiş, bütöv və komponentləri variasiyaya uğramayan, bir dildən başqa bir dilə dəqiq tərcümə edilməyən sabit söz birləşmələrinə idiomlar deyilir.

Bütün frazeoloji vahidləri idiomatizm adı altında birləşdirmək meylləri də vardır. “İdiomatizm” anlayışı altında özünəməxsus xüsusiyyəti ilə bu və ya digər cəhətdən başqa sözlərdən fərqlənən tək sözdən başlamış aforizm və ya paremiya, atalar sözü və “qanadlı sözlər”ə qədər dilçilik obyektinin ən geniş dairəsi ümumiləşdirilir [92, 17].

N.R.Rəhimzadənin fikrinə görə, Azərbaycan dilinin frazeoloji fondu V.V.Vinoqradovun rus dili üçün müəyyən etdiyi bölgüyə sığmır. Müəllif dilimizdəki frazeoloji materialı iki qrupa bölür:

- 1) sabitliyi və məcaziliyi ilə fərqlənən qrup – idiomatik ifadələr;
- 2) frazeologiyanın tərkibində olan, lakin müxtəlif birləşmə dərəcəsinə və qrammatik formalaşmaya malik tərkiblər

(məcəzi obrazlı birləşmələr, sintaktik konstruksiyalar, elmi-terminoloji tərkiblər və s., məsələn, *son bahar, ilk bahar, qəm yemək, sinfi mübarizə, poçt qutusu, nida işarəsi*) [49, 254].

N.Rəhimzadənin bölgüsü də mübahisəlidir. Frazeoloji vahidlərin təsnifatı ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bu məsələ ilə bağlı M.Mirzəliyevanın fikirləri diqqəti cəlb edir. O yazır: “Frazeoloji vahidlərin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir neçə bölgüsü mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə tipləri;
- 2) frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsiplərinə görə tipləri;
- 3) frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri;
- 4) frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsiplərinə görə tipləri;
- 5) frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri;
- 6) frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri. Şübhəsiz, bu bölgülər arasında möhkəm əlaqə

olduğundan onlar bir-birinin içindən törəmiş kimi nəzəri cəlb edir. Bunun üçün də onlardan bəziləri məhz digərlərinin tərkibində öyrənilir” [33, 46-47]. Bu bölgülərdən dördüncüsündə, yəni frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri sırasında idiomların üç növü – qovuşma, uyuşma və birləşmə tipli idiomlar yer alır.

İdiomlara münasibətdə vahid bir fikir formalaşdırmaq mümkündür, çünki bütün hallarda idiomların frazeoloji vahidlərin ayrıca bir növü kimi fərqləndirilməsinə cəhd edilir. “İdiomlar tərkib hissələrinə tamamilə ayrılmayan söz birləşmələridir. Belə birləşmələrdə bütün ifadənin leksik mənası ilə onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənalı arasında potensial əlaqə belə yoxdur. Bu, idiomların əsas fərqləndirici əlamətidir” [106, 5].

Beləliklə, frazeologiya, frazeologizm və idiomlar haqqında müxtəlif fikirlərin az, lakin əsaslı bir hissəsinə istinadla verilən şərh və təhlil göstərir ki, idiomlar frazeologiyada ayrıca bir növ təşkil edir və bu növün özünü də daxili qruplara ayırmaq mümkündür.

Müasir dilçilik tədqiqatlarını öyrənilən dil faktlarının müqayisəsi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Formaların, kateqoriyaların və digər dil təzahürlərinin qarşılıqlı müqayisəsi, tutuşdurulması, onların hər birinin səciyyəsi bu dil faktları arasında əhəmiyyətli dərəcədə forma və məzmun oxşarlığının müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri şərt sayılır. Linqvistik müqayisənin əsas elementi oxşar (inteqral) və fərqli (diferensial) cəhətlərin aşkar edilməsidir. Forma və məzmun cəhətdən müqayisə və tutuşdurma nəticəsində dil sisteminin bütün yarusları – qrammatik paradıqmalar, leksik-semantik qruplar, sinonim cərgələr, antonim cütlüklər və s. fərqləndirilir. Eyni zamanda istənilən ayrı-ayrı dil hadisəsinin müfəssəl təsviri bir tərəfdən o dildə olan son dərəcə müxtəlif aspektlərin, formaların, mənaların məcmusunu müəyyənləşdirməyə, digər tərəfdən onların digər dillərdəki uyğun elementlərlə müqayisəsinə şərait yaradır. Bunu frazeoloji vahidlərin təyin edilməsinə də aid etmək olar. Güman etmək olar ki, frazeologiya sahəsində adlar çərçivəsində müqayisəyə daha çox ehtiyac duyulur.

Müxtəlif konstruksiyalar uzun müddət tutuşdurulur, onlar bir kateqoriya kimi qruplaşdırılır və bundan sonra bu vahidlərin xüsusi dilçilik şöbəsində – frazeologiyada öyrənilməsi müəyyənləşdirilir [121, 27]. Bir dil daxilində müqayisə aşağıdakı əsas şərtlərin yerinə yetirilməsini tələb edir: a) müqayisə üçün kəmiyyət bazası, b) bütün müqayisə olunan faktların təsvirində vahid təlim, vahid metod və vahid terminoloji sistem olmalıdır.

Müxtəlif dillər müxtəlif məqsədlərlə müqayisə edilir və onlarda bir-birini tamamlamayan və vahid bir sistemdə cəmləşməyən formalar, kateqoriyalar, müxtəlif dil vahidləri tutuşdurulur. Ona görə də ayrı-ayrı dillərin müqayisəsi nəticəsində dil faktlarının sistem əhəmiyyəti aşkar edilə bilmir. Müqayisəli tədqiqatların əksəriyyətində bu növ araşdırmaların çətinliyi qeyd edilir və onların aradan qaldırılması yolları göstərilir [133, 8-9]. Elmi ədəbiyyatda müqayisəli-tipoloji tədqiqatlara aid irəli sürülmüş müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dillərarası tədqiqatlara nisbətən dildaxili faktların təsvirinin ilkinliyi.
2. Müqayisənin birtərəfli, yaxud ikitərəfli xarakteristikası.
3. Müqayisəli təhlil dil formasından məzmun forması istiqamətində (semasioloji yanaşma), yaxud əksinə, məzmundan onun dildə ifadə formaları istiqamətində (onomasioloji yanaşma) aparıla bilər.
4. Müqayisəli tədqiqat ya sinxron-müqayisəli, yaxud diaxron-müqayisəli (müqayisəli-tarixi) ola bilər.
5. Müqayisəli təhlilin mənbələri – müqayisə olunan hadisələr hər bir ayrıca dildə və bu dildə yazılmış əsərlərdə, yaxud tərcümə əsərlərində öyrənilə bilər.

Müxtəlif dillərin frazeoloji sisteminin sinxron-müqayisəli tədqiqi müstəqil tədqiqat sahəsi kimi formalaşmaqdadır. Keçən əsrin 60-cı illərində frazeologiyanın bu aspektdə öyrənilməsinin bəzi mühüm cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir:

a) qohum dillərdə oxşar frazeoloji vahidlərin müqayisəsi;

b) genetik cəhətdən qohum olmayan dillərdə tərcümə və doğma olmayan dilin tədrisi üçün frazeoloji vahidlərin müqayisəsi;

c) həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin frazeoloji sisteminin struktur-tipoloji təhlili;

ç) coğrafi, dil və mədəni-tarixi birlik yaradan bir sıra dillərin (məsələn, Avropa frazeoloji arealı, Orta Asiya frazeoloji arealı) frazeologiyasının qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən areal aspektin yaranması.

Bu istiqamətlərin formalaşması nəticəsində bir sıra problemlər kompleks şəkildə həll olunmaqdadır:

1. Müqayisə olunan dillərin xarakteri və kəmiyyəti üzrə:

a) qohum dillər (məsələn, slavyan dilləri, german dilləri, türk dilləri);

b) uzaq qohum dillər (məsələn, rus və alman dilləri, çex və ingilis dilləri, ingilis və fransız dilləri);

c) qohum olmayan dillər (məsələn, german və türk dilləri, rus və eston dilləri).

2. Müqayisə olunan frazeoloji vahidlərin xarakteri üzrə:

- a) eyni strukturlu və funksiyalı frazeoloji vahidlər (məsələn, fellər, adlar, komparativlər);
- b) semantik cəhətdən eynitipli frazeoloji vahidlər (məsələn, hərəkət felləri, somatizmlər, zoofrazalar);
- c) müxtəlif dillərdə eyni leksik-qrammatik, semantik əlamətlərə malik frazeoloji vahidlər (məsələn, tam ekvivalentlər, frazeoloji kalkalar).

3. Müqayisə olunan dil hadisələrinin xarakteri üzrə:

- a) frazeoloji vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri (məsələn, struktur-sintaktik tiplər, morfoloji tərkib, qrammatik variantlılıq);
- b) frazeoloji vahidlərin leksik tərkibi (məsələn, daha işlək komponentlər, leksik variantlılıq);
- c) frazeoloji sistemdə frazeoloji semantika və semantik münasibətlər (məsələn, obrazlılığın xarakteri, frazeoloji sinonimlik, frazeoloji kontaminasiya, frazeoloji mikrosistemin təşkili);
- ç) frazeoloji vahidlərin üslubi səciyyəsi (məsələn, frazeoloji vahidlərin üslubi funksiyasının mexanizmləri:

ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərin funksionallaşmasının üslubi xüsusiyyətləri;

d) frazeologizmlərin kəmiyyət xarakteristikası (məsələn, nitqdə işlənmə tezliyi, frazeoloji vahidlərin komponentlərinin sayı) [133, 11-12].

Ümumilikdə dilin frazeoloji sisteminin tədqiqi bir neçə cəhətdən aktualdır. S.Q.Qavrinin göstərdiyi kimi, bu səpkidə olan tədqiqatlar bir tərəfdən nitq mədəniyyətinin və nitq ustalığının aparılmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə xalqlar arasında mədəni əlaqələrin görünməmiş miqyasda inkişaf etdiyi bir dövrdə bir dildən başqa dilə tərcümə texnikasının artmasına kömək edir [103, 3]. Son vaxtlar leksik və frazeoloji vahidlərin müqayisəli-tipoloji öyrənilməsi problemi aktuallaşmaqdadır. Müxtəlif dil faktlarının müqayisəsi tədqiq olunan dillərdəki dil hadisələrinin qanunauyğunluqlarını və özünəməxsus cəhətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu isə konkret bir dilin əlahiddə tədqiqi zamanı mümkün olur.

Bir sıra dilçi alimlərin səyi nəticəsində yeni istiqamətin – müqayisəli-tipoloji frazeologiyanın əsası qoyulmuşdur. Y.Avaliani, V.Arakin, V.Qak, M.Royzenzon, A.Rayxşteyn, M.Kopilenko, V.Popova kimi alimlərin tədqiqatlarında frazeologiyanın müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin nəzəri və praktik müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

Müxtəlif dillərdə frazeoloji vahidlərin müqayisəsi məsələsi frazeologiya elminin təşəkkülü və inkişafı boyu bir neçə dəfə irəli sürülsə də, keçən əsrin 50-ci və 60-cı illərində frazeoloji tədqiqatların mərkəzində frazeologiyanın predmetinin dəqiqləşdirilməsi, frazeoloji tədqiqatların özünəməxsus metodlarının işlənməsi, müxtəlif və ayrı-ayrı dillərin frazeoloji sisteminin öyrənilməsi məsələsi olmuşdur. Keçən əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısından frazeologiyanın müqayisəli tədqiqinə maraq artmağa başlamışdır. Bu müddət ərzində german, roman, slavyan və türk dillərinin materialları üzrə aparılmış tədqiqatlarda müxtəlif frazeoloji vahidlərin ümumi və özünəməxsus cəhətləri aşkar edilmişdir.

Hazırda komparativ frazeologiyanı yeni formallaşmış istiqamət kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu sahədə özünün metodları və vəzifələri olan tədqiqat aspektlərini – müqayisəli-tarixi, müqayisəli, kontrastiv, struktur-tipoloji və s. aspektləri müşahidə etmək mümkündür. Son zamanların tədqiqatlarında komparativistikaya müraciət təsadüfi deyildir və frazeologiyanın kifayət qədər inkişafından xəbər verir.

Müxtəlif sistemli dillərdə işlənən frazeoloji vahidlərin tipologiyası, onların müqayisəsi bir sıra ümumi cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Frazeoloji vahidlərin bu ümumiliyi özünü frazayaratma bazasının əsas üsulları, semantik mexanizm, komponent tərkibinin tematik mənsubiyyəti və tipik obrazlar (frazayaratma modelləri), əsas sintaktik strukturlar və onların frazeologiyada reallaşmasında göstərir.

Frazeoloji vahidlərin ekvivalentləşməsi müqayisəli planda dörd cəhətdən özünü göstərir:

- a) digər frazeologizmə bərabər olan frazeoloji ifadələr;

- b) frazeoloji ifadələr və sabit söz birləşmələri;
- c) bir leksik vahidə uyğun gələn frazeoloji vahidlər;
- ç) frazeoloji vahidlər və onların digər dilə transformasiyasında ekvivalent çevrilməsi.

Dillərarası frazeoloji vahidlərdə bir sıra semantik münasibətlər diqqəti cəlb edir: dillərarası frazeoloji ekvivalentlik, dillərarası frazeoloji variantlıq, dillərarası frazeoloji omonimlik, dillərarası frazeoloji struktur sinonimlik. Bu hallarda frazeoloji sistemlərdə konkret bir dilin sistemində və dillərarası leksik-semantik münasibətdə müəyyən izomorfizmlər özünü göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, genetik cəhətdən qohum olan eyni sistemli dillərin frazeologiyasında ümumi, yaxın cəhətlər daha çox olur. Məsələn, Y.Dolqopolovun müşahidələrinə görə rus, ingilis və alman dillərinin frazeoloji sistemində həm semantik, həm də struktur cəhətdən çox böyük yaxınlıq, oxşarlıq vardır. Bu oxşarlıq təkcə formal cəhətdən deyil, həm də etimoloji-genetik səviyyədə meydana çıxır. Həmin dillərdəki frazeoloji vahidlərin oxşarlığı ilk növbədə onun komponentlərini

təşkil edən leksik vahidlərin semantikasını ilə şərtlənir [112, 25].

Frazeoloji vahidlərin struktur-semantik oxşarlığı dil daşıyıcılarının assosiativ-obrazlı düşüncəsinin ümumiliyini sübut edir. Bu ümumilik təkcə həmin dillərdəki çoxsaylı oxşar frazeoloji ifadələrin kəmiyyətindən deyil, həm də onlarda məntiqi-frazeoloji ideyanın mövcudluğundan xəbər verir. Məhz bu cəhət ayrı-ayrı tematik qruplar təşkil edən frazeoloji strukturların obrazlı xarakterini müəyyənləşdirir. Müqayisə olunan dillərdəki ekvivalent frazeoloji vahidlərin əksər hissəsi bu dillərin əlaqəsinin xarakterindən asılı olmayaraq dildaxili resurslar bazasında formalaşır. Məsələn, hind-avropa dillərinin, eləcə də türk dillərinin müəyyən qrup frazeoloji vahidləri (məsələn, somatik frazeologizmlər) buna misal ola bilər.

Son dövrlərin tədqiqatlarında internasional frazeologiya haqqında da müəyyən mülahizələr irəli sürülməkdədir. Internasional frazeologiya bir tərəfdən frazeoloji kalka, digər tərəfdən isə ən müxtəlif sistemli

dillərdə analogi tərkiblərin bir-birindən asılı olmayaraq yaranması ilə formalaşır. Bu, müvafiq dil kollektivlərinin ümumiliyi ilə şərtlənir və həm psixoloji planda, həm də onların sosial münasibətlər, təbii şərait, mədəni həyat səviyyəsi və məişət xüsusiyyətlərindən asılıdır. İstənilən iki dilin milli təşəkkülündəki frazeoloji tərkiblərdə özünü göstərən xüsusiyyətlər dil kollektivlərinin tarixi təcrübəsinin fərdiliyi, dil daşıyıcısı olan xalqların psixi durumunun özünəməxsusluğu ilə izah olunur. Hər bir dilin leksik-semantik sisteminin milli xüsusiyyətləri, frazeoloji obrazların milli sistemi həmin xalqın obrazlı düşünmə qabiliyyətini və onun dil vasitələri ilə təcəssümünü göstərir.

Müqayisəli-tipoloji tədqiqatların nəticələri eyni sistemə malik olan qohum dillərdə frazeoloji vahidlərin qrammatik təşkili modellərində, onların leksik tərkibində, frazeoloji variantlığında, struktur sinonimliyində, əsas tematik-semantik növlərində və komponentlərinin məhsuldarlığında analogiyanın olduğunu göstərir. Məsələn, ingilis və alman dillərində daha məhsuldar

somatik komponentin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlər bu dillərin hər birində frazeoloji birləşmələrin üçdə ikisini təşkil edir [112, 6]. Əlavə edək ki, somatizmlərin köməyi ilə başqa dillərdə də külli miqdarda frazeoloji vahidlər yaranmışdır. Bu onların alleqorik dərkolunmasındakı asanlıq, məcazi mənalarındakı genişliklə əlaqədardır. Semasioloji təhlil göstərir ki, qohum dillərdəki frazeoloji vahidlərin semantikasını komponentləri formalaşdıran leksik vahidlərin ümumiliyi və leksik-semantik potensialı ilə şərtlənir. Bu hal somatik komponentli birləşmələrdə özünü daha çox göstərir və müəyyən bədən üzvünü bildirən somatizmin funksional-fizioloji, yaxud sosial-simvolik aspekti ilə səciyyələnir.

Bir sıra dillərin frazeoloji tərkibinin müqayisəli-tipoloji təhlili göstərir ki, həmin dillərdəki bir çox frazeoloji vahidlər insanların ictimai münasibətlərini, onların əxlaqını, davranış normalarını, fəaliyyətini əks etdirir [113, 46]. Burada başlıca struktur tip sözönülü feli-substantiv vahidlərdən ibarət olur. İnsanın daxili keyfiyyətlərini, qabiliyyətini, xarakterinin cəhətlərini ifadə

edən frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik modali əsasında adyektiv-substantiv tip formalaşır. Bir çox frazeoloji ifadələr psixi vəziyyətlə, hisslərlə, emosiyalarla, əqli fəaliyyət tematikası ilə bağlıdır.

Müxtəlif dillərdə obrazlılığına, mənə və üslubi çalarına, tərkibindəki komponentlərin bir-birinə uyğun gəlməsinə və struktur-qrammatik təşkilinə görə üst-üstə düşən frazeoloji strukturlar ümumilik təşkil edir [128, 247]. Məsələn, rus dilində 120-dən çox frazeoloji vahid (ümumi sayın 12%-i) alman dilində olan frazeoloji vahidlər ilə ekvivalentlik təşkil edir. Müq. et: *протянуть руку* – *die hand reichen*, *открыть рот* – *den mund auf tun* [128, 249]. L.A.Mesinyovanın apardığı tədqiqat göstərir ki, həm rus, həm alman dillərində feli frazeoloji vahidlər çox müxtəlif və rəngarəngdir. Rus dilində belə vahidlərin formalaşmasında *брать*, *делать*, *дать*, *оказывать* kimi fellər daha məhsuldardır. Alman dilindəki *nehmen*, *machen*, *geben*, *leiqfen*, *ansiihen*, *erweisen* və fransız dilində işlənən *prendre*, *faire*, *donner*

felləri rus dilindəki fellərlə ekvivalentdir və frazeoloji vahidlərin yaranmasında fəal iştirak edir.

İngilis dilində feli idiomatik vahidlərin yaranmasında daha məhsuldar olan fellər aşağıdakılardır: *to have, to give, to take, to get, to make, to put, to go, to keep*. Həmin fellərin işləndiyi idiomatik vahidlərə misallar gətirək: *give somebody a dressing down* (“kiminsə dərslərini vermək”), *take heart of grace* (“özünü toplamaq”), *get the upper hand of* (“kiminsə üzərində üstünlük qazanmaq”), *make cow /sheep’s/ eyes at* (“kiməsə məhəbbətlə baxmaq”), *put somebody through his facings* (“kimisə imtahana çəkmək”), *go to the dogs* (“iflasa uğramaq, məhv olmaq”), *come into handy* (“bir vaxtsa faydalı olmaq”), *give a helping hand* (“kömək əlini uzatmaq”), *have a good head* (“yaxşı başı olmaq” // “təfəkkürlü olmaq”), *keep oneself in hand* (“özünü ələ almaq” // “əsəblərini cilovlamaq”), *bind smb.’s hand and foot* (“əl-ayağını bağlamaq”), *fall into good hands* (“yaxşı əllərə düşmək”), *close (shut) one’s eyes to smth.* (“bir şeyə göz yummaq”), *lose one’s*

head (“başını itirmək”), *get smb. (smth) out of one’s head* (“başından çıxartmaq”).

Müqayisə edilən dillərdəki ümumilik, oxşarlıq idiomatik vahidlərin ekvivalentliyi üçün şərait yaradır. Ekvivalentlik məzmun oxşarlığı planında ifadənin müəyyən qədər fərqli formalaşması, yaxud tam oxşarlığı zəminində yaranır. Hər bir dilin daxilində bir sıra idiomatik vahidlər istər məzmunca, istərsə də ifadəlilik baxımından variantlığa malik olur. Ekvivalent idiomatik vahidlərin strukturunda mütəhərrik və üeyri-mütəhərrik vahidlərin olması dillərarası invariantlığa gətirib çıxarır. Bu, dildə işlənən vahidlərin leksik-semantik, leksik-morfoloji, sintaktik və semantik səviyyədəki mövqeyi ilə şərtlənir.

Bir çox dilçilərin fikrincə, hər bir dilin milli xüsusiyyətləri, frazeoloji vahidlərin özünəməxsus şəkildə struktur-qrammatik və semantik təşkili, onun dil sistemində yerinin fərdi olması və həmçinin sabitliyin dərəcəsi və s. cəhətləri nəzərə alındıqda dillərarası ekvivalentliyi şərti qəbul etmək lazımdır [112, 15]. Müxtəlif dillərdə frazeoloji omonimlik yalnız semantik

planda mümkündür. Məsələn, rus, ingilis və alman dillərində belə omonimlik o qədər də tez-tez müşahidə olunmur. Bu dillərdə cəmi 40 omonimik frazeoloji vahid qeydə alınmışdır.

Eyni sistemə malik dillərin idiomatik vahidlərinin müqayisəli təhlili belə bir ümumi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu dillərin idiomatik sistemində köklü keyfiyyət oxşarlığı vardır. Bu oxşarlıq özünü əsasən frazayaratmanın əsas üsulları, semantik mexanizm və derivasiya bazaları, komponentlərin tematik mənsubiyyəti və tipik obrazlar (frazayaratma modelləri), aparıcı sintaktik strukturların məcmusu və onların idiomatikada realizə olunması aspektlərində göstərir. Bu dillərin idiomatik sistemindəki fərqlər dilin fərdi xüsusiyyəti və daha çox kəmiyyət baxımından üzə çıxır. Belə fərqlər, eyni zamanda idiomatik vahidlərin komponentlərinin qrammatik mənsubiyyəti ilə də bağlıdır.

Struktur-genetik cəhətdən fərqlənən, coğrafi yaxınlığa və uzunmüddətli mədəni-tarixi əlaqələrə malik olmayan müxtəlif sistemli dillərdə işlənən idiomatik vahidlərin

müqayisəli tədqiqi onlardakı dil hadisələrinin və qanunauyğunluqlarının daha dərindən dərk edilməsinə imkan yaradır. İdiomatikaya həsr olunmuş bütün tədqiqatlarda idiomatik vahidlərin yaranması dilin milli-mədəni səciyyəsi ilə əlaqələndirilir. Bu, əlbəttə, təsadüfi deyildir. “Müxtəlif xalqların təfəkkür tərziləri elə yaranır ki, onlar daim müxtəlif düşüncə tərzləri, metaforalar, müxtəlif idiomlar – bir sözlə, müxtəlif söz yaradıcılığı ilə qarşılaşırlar” [128, 34]. Bu məqam nəzərə alınmadıqda bir xalqa məxsus dil vahidi başqa xalqa məxsus dil faktları ilə tutuşdurularkən bir çox çətinliklər meydana çıxır.

Əlbəttə, müxtəlif sistemli dillər genetik cəhətdən bir-birindən nə qədər uzaq olsa da, nə qədər özünəməxsus struktura malik olsa da, onların idiomatik sistemində ümumi bir qanunauyğunluq, frazayaratma mexanizmində oxşarlıq özünü göstərir. Belə ümumi cəhətlərdən bəlkə də ən əsası idiomatik vahidlərin komponentlərinin məcazi səciyyəyə daşması, obrazlılığıdır. Obrazlılıq problemi dilçilik üçün yeni deyildir. Müxtəlif sistemli dillərin idiomatik vahidlərinin müqayisəli tədqiqində həm eyni

dərəcədə obrazlılığı ifadə edən vasitələrə aid funksional-semantik üsuldan istifadə edilməli, həm də obrazlılığın ifadə vasitələrinin təhlilində vahid metodiki əsas seçilməlidir. Məhz bu şərtlər dil materialının müqayisəsinə şərait yarada bilər. Dil faktlarına funksional-semantik yanaşma zamanı müxtəlif dillərin idiomatik sisteminin obrazlılığının ifadəsində müəyyən sabit paralellər aşkar edilir.

Müxtəlif sistemli dillərdəki idiomatik vahidlərin müqayisəli-tipoloji təhlili qohum dillərdə mövcud olan birləşmələrdən bir sıra fərqli cəhətləri üzə çıxarmağa imkan verir. Bu fərqlər, hər şeydən əvvəl, hər bir dil ailəsinin özünəməxsus struktur-qrammatik quruluşa malik olması ilə bağlıdır. Bundan başqa, hər bir xalq öz emosiyalarını özünə xas şəkildə ifadə edir, onu əhatə edən mühitə müxtəlif şəkildə yaşayır. Müxtəlif xalqlarda metaforlaşdırma, jestikulyasiya, simvolika, mimika fərqlidir. Məhz bu cəhətlərə görə də idiomatik vahidlərin işlənməsində bir sıra dildaxili və dilxarici fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, Hind-Avropa dillərində bir

sıra somatik leksemlərin idiomatik aktivliyi türk dillərindəkindən ciddi şəkildə fərqlənir. Məsələn, “ağ ciyər”, “yanaq”, “çənə”, “kirpik”, “böyrək”, “qara ciyər”, “qabırğa” mənalı somatizmlər german dillərində idiomatik birləşmələrin tərkibində ya tamamilə işlənmiş, ya da qeyri-fəaldır, türk dillərində isə əksinə, çox fəaldır. Lakin Hind-Avropa dillərində “bədən”, “əsəb”, “dirsək” mənalı somatizmlər frazayaratma prosesində türk dillərindəkindən daha fəaldır [23, 30].

Türk dillərində bədən üzvlərinin adlandırılmasında “detallaşdırmağa” meyl çox güclüdür və müvafiq leksemlər özünü aşkar şəkildə tək-cə sərbəst söz birləşmələrində deyil, həm də bir çox idiomatik vahidlərin yaranmasında göstərir. Məsələn, rus dilindəki *нога* sözünün qarşılığı kimi Azərbaycan dilində *ayaq, qıç, bud, baldır* sözləri idiomatik birləşmə yaratmaqda fəal çıxış edir. Müşahidələr göstərir ki, Hind-Avropa dillərində sinonim dərəcəsinin heç də bütün üzvləri idiomatik vahidlərin formalaşmasında iştirak etmir. Məsələn, rus dilində *лицо, физиономия, морда, харя, рыло, рожа*

sözləri idiomatik birləşmələr yarada bilir, lakin onların sinonimləri olan *мурло*, *моська*, *ряшка* leksik vahidləri bu cəhətdən qeyri-fəaldır. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif sistemli bu iki dildə frazayaratma prosesində bir sıra sözlərin fəallığı müxtəlif səviyyədədir. Məsələn, “əl”, “ayaq”, “çiyin”, “boğaz”, “barmaq” mənəli leksik vahidlər german və slavyan dillərində çox fəaldır, türk dillərində isə *göz*, *ürək*, *böyür*, *iç*, *can*, *baş* sözləri frazayaratmada daha fəal iştirak edir. Nəhayət, türk dillərində *baş-ayaq*, *baş-göz* tipli qoşa sözlərə tez-tez rast gəlsək də, Hind-Avropa dillərində belə qoşa sözlərin idiomatik birləşmələr yaratmaqda iştirakına nadir hallarda təsadüf edirik [23, 31].

Müxtəlif sistemli dillərin frazayaratma imkanları nə qədər fərqli olsa da, bu prosesdə oxşar cəhətlər də özünü göstərməkdədir. Bu oxşarlıq, ümumilik daha çox dillərin leksik-semantik qrup yaratmasında müşahidə edilir. Məsələn, hərəkət felləri, məkanda vəziyyət bildirən fellər, obyektə münasibət bildirən və təsir edən fellər, dərkətmə

felləri bu cəhətdən fəaldır. Bu, onların assosiativ – obrazlı ifadə imkanlarının genişliyi ilə izah oluna bilər.

Müxtəlif dillərin idiomatik sisteminin tipoloji təhlili bu vahidlərin oxşar və fərqli struktur tiplərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Təkcə ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən idiomatik vahidləri struktur baxımdan qarşılaşdırmaqla bir sıra maraqlı cəhətlər ortaya çıxır. Bu dillərə məxsus idiomatik sistemdə bir sıra oxşar cəhətlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, bu dillərdə müqayisə olunan idiomatik vahidlərin komponentlərinin parçalanmasını, yaxud da bütövlüyə xələl gətirməmək şərti ilə onlardan birinin işlənməsini müşahidə etmək olar. Müq. et: ing. *Likewise she watched his toils, and knew the measure of the midnight toil he burned* (J.London). “Beləliklə, o, onun necə zəhmət çəkdiyini müşahidə edir və gecələr çəkdiyi ağır zəhmətin qədrini bilirdi”.

“I thought you would follow in your father’s footsteps,” Pickering said (J.Aldridge). “Elə bilirdim ki, sən atanın yolu ilə gedəcəksən,” Pikerinq dedi” (C.Oldric).

Azərbay. *Salma məni nəzərdən, qurbanın olum* (M.P.Vaqif);
Qaçırmayın Kürü gözdən, bir an belə buraxmayın
cilovunu əlinizdən (S.Vurğun).

Hər iki dildə eyni bir idiomatik vahidin müxtəlif struktur növünə rast gəlirik:

1) Hər iki dildə eyni bir idiomatik vahid həm qısaltılmış, həm də genişləndirilmiş şəkildə işlədilir. Məsələn, ing. *to cut the knot – to cut the Gordian knot* “düyünü kəsmək” (“Qordian düyününü kəsmək”), *a clean hand – a clean hand needs no washing* “təmiz adam”; azərbay. *dilə düşmək – dilə-dişə düşmək – dilə-ağıza düşmək*;

2) Hər iki dildə söz sırasına görə fərqlənən idiomatik vahidlər mövcudur: Məsələn, ing. *to cross the t's and dot the i's – to dot the i's and cross the t's* “məsələni bitirmək”, *to keep a straight face – to keep one's face straight* “gülməməyə çalışmaq”; azərbay. *ağzını açıb gözünü yummaq – gözünü yumub ağzını açmaq*;

3) Bir sıra idiomatik vahidlərin komponentləri bütövlüyə və mənaya xələl gətirilməməklə, başqa sözlərlə əvəz oluna bilər. Məsələn, ing. *to shut* (yaxud *to close*) *one's eyes to*

something “nəyəsə göz yummaq”, *to be stony* (yaxud *flat*) “pulsuz olmaq”; azərb. *qan beyninə* (yaxud *başına*) *vurmaq*, *ağzına çullu* (yaxud *qulaqlı / qıllı*) *dovşan sığmır* (yaxud *girmir / yerləşmir*);

4) Bəzi idiomların ad komponenti iki və daha artıq fərqli qrammatik formada işlədilir. Məsələn, ing. *to pick a hole* (yaxud *holes*) in “nöqsan axtarmaq”, *to have a hand in smth* (yaxud *pie*) “nədəsə əli olmaq”; azərb. *dalına* (yaxud *dalından*) *dəymək*.

İngilis və Azərbaycan dillərində nitq zamanı bir sıra feli idiomatik vahidlərin tərkibi müxtəlif qrammatik elementlərlə dəyişə bilər. Məsələn, ingilis dilində bəzi idiomatik ifadələrdə *one*, *one's*, *somebody's*, *something* kimi qeyri-müəyyən əvəzlilər, *her*, *his* yiyəlik əvəzliləri işlənir və onlar nitq prosesində müəyyən elementlərlə əvəzlənə bilər. Məsələn, ing. *Did he run away and leave Rivaes in the lurch?* (E.L.Voinich) cümləsində *somebody* əvəzliyinin yerinə *Rivaes* xüsusi adı, *she drove her son into Rocher's arm* cümləsində *somebody* əvəzliyinin yerinə yiyəlik halda olan *Rocher's* xüsusi adı işlənmişdir.

Azərbaycan dilinə məxsus feli idiomatik vahidlərin ad hissəsindəki şəkilçilər nitq prosesində şəxslər üzrə dəyişə bilər: *qoltuğuma xoruz vermək – qoltuğumuza xoruz vermək - qoltuğuna xoruz vermək - qoltuğunuza xoruz vermək, kefinə soğan doğramaq - kefinizə soğan doğramaq* və s.

Hər iki dildə elə idiomatik vahidlər də müşahidə edilir ki, onların idiomatik variantları, struktur sinonimləri yoxdur və komponentlərində heç bir əvəzlənmə mümkün olmur. Məsələn, ing. *to kick the bucket* “ölmək”, *to smell a rat* “təhlükəni hiss etmək”; azərb. *qara yaxmaq, üz vurmaq, əl qaldırmaq*.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin bəzi idiomatik birləşmələrinin tərkibində arxaizmlər də müşahidə edilir. Məsələn: ing. *at bay* “çıxılmaz vəziyyətdə”, *hue and cry* “təqib”, *in a trice* “bir anda”, *tit for tat* “qana-qan”, *to leave somebody in the lurch* “kimisə darda, təhlükə anında qoyub qaçmaq”; azərb. *Cinni Cəfər qoşunu; Həsənsəxdu dəyirmanı; Mazandaran çaqqalı; gəldik çatdıq Mərəndə; Burada mənəm, Bağdadda kor xəlifə; Həsən də qəlyan*

çəkir, Hüseyin də qəlyan çəkir; qədir ağacı əkmək; Erkək Tükəzban; ilanı Seyid Əhməd əlilə tutmaq; Bu həna o hənadan deyil; xoruzun quyruğu görünmək; aldım qoz, satdım qoz, mənə də qaldı şaqqa-şuruq; əlləzinəni əzbər oxumaq; Vələylidə qalmaq.

Azərbaycan dilindən gətirilmiş belə idiomları ingilis dilinə tərcümə etmək, onların bu dildə qarşılığını tapmaq çox çətinidir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin idiomatik sisteminin tipoloji müqayisəsi idiomların qrammatik təşkilində və struktur cəhətdən formalaşmasında bir sıra ciddi fərqləri aşkara çıxarmağa imkan vermişdir. Həmin fərqləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

Hər iki dildə bir sıra feli idiomatik vahidlərin tərkibində predikativ söz birləşmələri çıxış edir. Lakin idiomatik vahidlərdə predikativ söz birləşmələri ingilis dilində budaq cümlə formasında, Azərbaycan dilində isə feli bağlama şəklində təzahür edir. Müq. et: ing. *Don't count the chickens before they are hatched* “cücəni payızda sayarlar”, *to take the hair of the dog that bit you* “iti

öldürənə sürütləyərlər”, *to bite the hand that feeds you* “çörək verən əli kəsmək”; azərb. *qaz vurub qazan doldurmaq, əl açıb yalvarmaq*.

İngilis dilinin idiomatik sistemində feli komponent idiomatik birləşmənin önündə (*not* inkar ədatı iştirak edən tərkiblər istisnadır) işlədilir, Azərbaycan dilində isə bu komponent bu tipli birləşmələrin sonunda gəlir. Müq. et: ing. *to pay through the nose* “çox pul ödəmək”; azərb. *başə düşmək, qulaqardına vurmaq* (poetik nitqdə bu qayda pozula bilər, məsələn: *könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma*).

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində feli komponent idiomatik birləşmənin daxilində də işləyə bilər: *gah başına döyür, gah dizinə; gah nala döymək, gah mıxa*. Bundan başqa, Azərbaycan dilində idiomatik kontaminasiya hadisəsini də müşahidə etmək mümkündür. Bu zaman iki və daha artıq idiomatik vahid komponentlərinin ixtisarı ilə bir birləşmə kimi formalaşır: *Dolanıb başına dönər fəlakətlər* (Vidadi), *baş-beynini aparmaq, əldən-ayaqdan düşmək*.

Birinci misalda *başına dönmək* və *başına dolanmaq* ifadələrində ismi komponentin biri (*başına* sözü) ixtisar olunmuş, ikinci misalda *başını aparmaq* və *beynini aparmaq*, üçüncü misalda *əldən düşmək* və *ayaqdan düşmək* ifadələri kontaminasiyaya uğramışdır. İngilis dilində belə hadisə müşahidə edilmir.

Azərbaycan dilində bir sıra idiomatik ifadələr təkcə nitq prosesində deyil, həm də dilin bütün sistemində felin həm məlum, həm də məchul növü vasitəsilə formalaşır. Bu iki halda baş verir. Birinci hal onunla səciyyələnir ki, belə ifadələrdə fel həm məlum, həm də məchul növdə işlənir: *gününi göy əskiyə bükmək* – *günü göy əskiyə bükülmək*, *paxırını açmaq* – *paxırı açılmaq*. Belə birləşmələri eyni idiomatik vahidin müxtəlif struktur növü kimi qiymətləndirmək olar. İkinci halda isə felin məchul növündə idiomatik vahid məlum növdəkindən tamamilə fərqli semantikaya malik olur. Müq. et: *əl açmaq* “dilənmək”, “yalvarmaq” mənalarında - *əli açılmaq* “azad olmaq” mənasında. Belə birləşmələr ayrı-ayrı idiomatik

vahidlərdir, çünki onlar tamamilə fərqli semantikaya malikdir.

Azərbaycan dilində bəzi idiomatik ifadələrin tərkibində feli komponent həmin idiomatik ifadənin ismi hissəsi olan vasitəsiz tamamlıqla işlənir. Bu hal sərbəst söz birləşmələrində mümkün deyil. Məsələn, *gün ağlamaq* (“gələcəyin qayğısına qalmaq” mənasında). İngilis dilində isə feli komponent həm idiomatik ifadələrdə, həm də sərbəst söz birləşmələrində vasitəsiz tamamlıqla işlənir. Məsələn, *to speak daggers* “qəzəblə danışmaq” (idiomatik ifadə), *to speak English, French, many languages* “ingiliscə, fransızca, bir çox dillərdə danışmaq” (sərbəst söz birləşmələri).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində tabelilik söz birləşmələri əsasında yaranmış feli idiomatik vahidlərlə yanaşı, tabelsizlik söz birləşmələri əsasında yaranmış feli idiomatik vahidlər də işlədilir, məsələn: *to cut and run* “tələsik qaçmaq”. Azərbaycan dilində bu tipli idiomatik ifadələr yoxdur.

Azərbaycan dilində idiomatik birləşmənin ismi komponentinin hal şəkilçisinin dəyişməsi ilə birləşmənin semantikasısı da dəyişir, yəni yeni idiomatik ifadə yaranmış olur: *göz olmaq, gözü olmaq, gözdə (qulaqda) olmaq, gözdən olmaq* və s. Bu dörd idiomatik vahidin hər birinin öz semantikasısı vardır.

İngilis dilində bəzi idiomatik ifadələrin qrammatik formaları və qrammatik mənaları analitik yolla, yəni müəyyən sözlərin köməyi ilə formalaşır, Azərbaycan dilində isə belə birləşmələr sintetik yolla – şəkilçilər vasitəsilə yaranır. İngilis dilində idiomatik vahidlərin feli komponenti ismi komponenti ümumi halla idarə edir, onlar arasında qrammatik münasibətlər sözdönülər vasitəsilə ifadə oluna bilər. Azərbaycan dilində isə belə birləşmələrin feli komponenti digər komponentləri ismin bütün halları ilə idarə edir, onlar arasında qrammatik münasibətlər hal şəkilçiləri ilə reallaşır. Məsələn, ing. *to dig one's hands in blood* “əlini qana batırmaq” (adam öldürmək mənasında), *to be out of smb's hands* “asılı olmamaq”, *to poke one's nose into smb's affairs*

“burnunu başqasının işinə soxmaq”, *to be up in arms*
“döyüşə hazır olmaq”, *without turning eyelashes*
“əsəbiləşmədən”, *with one’s feet foremost* “bir ayağı
qəbirdə”, *out of head* “fikirləşmədən”, *to work one’s*
fingers to the bone “bekar oturmaq, tənbəllik etmək”, *by*
the skin of one’s teeth “tükdən asılı”, *in for a penny, in for*
a pound “gərçi oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən,
Koroğlu”; azərb. *başına daş salmaq, əl çəkmək, əldən*
vermək, üzü dönmək, göz qoymaq, gözünü sıxmaq,
başında çanaq sınmaq, gözə gəlmək, üz vermək, üzə
salmaq, başdan eləmək.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində idiomatik vahidlərin tərkibində artikllər də çıxış edir. Məsələn, *to seize the bull by the horns* “qətiyyətlə hərəkət etmək”, *to be a cool cat* “sakit adam olmaq”, *to be hot under the collar* “qəzəblənmək”, *let the cat out of the bag* “ağzından qaçırmaq”, *nail one’s collars to the mast* “qətiyyətlilik göstərmək, geri çəkilməmək”.

Müxtəlif dillərin idiomatik sisteminin tipoloji təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müxtəlif dillərdə bir sıra

idiomatik vahidlər müəyyən məqamlarda struktur-semantik oxşarlıq təşkil edir, müəyyən məqamlarda isə qrammatik təşkil və struktur formalaşma baxımından fərqlənir. Belə idiomatik vahidlər sırasına mənə və üslubi çalarına, komponentlərinin tərkibi və struktur-qrammatik təşkilinə görə oxşar və fərqli sabit birləşmələri aid etmək olar. Belə birləşmələrin təşkilindəki oxşarlıq onların obrazlılığının ümumdil xarakteri ilə şərtlənir.

Dilçilikdə, xüsusilə də Azərbaycan dilçiliyində və ingilisşünaslıqda idiomatik ifadələrin hansı səviyyədə öyrənilməsi, hansı məsələlərin öyrənilməsi, hansı məsələlərin isə hələ lazımınca öyrənilmədiyi və ya mübahisəli olaraq qalması ilə bağlı bu geniş analitik təhlil ingilis və Azərbaycan dillərindəki idiomatik ifadələrin öyrənilməsinin ümumi mənzərəsini, bu sahədəki boşluqları incəlikləri ilə görməyə imkan verir və diqqəti bu boşluqların tədqiqinə çəkir. Həmin boşluqlar sırasına xüsusilə ingilis və Azərbaycan dillərində olan idiomatik ifadələrin struktur və semantikasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin hələ müəyyənləşdirilməməsi və bu tipoloji

əlamətlərin inventarlaşdırılmaması, bu dillərdə idiomların ekvivalentliyi və transformasiyası məsələlərini aid etməklərdir. Əsərin II və III fəsillərində biz məhz bu məsələlər üzərində dayanacağıq.

II FƏSİL

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İDİOMATİK İFADƏLƏRİN STRUKTUR- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin leksik-grammatik səciyyəsi

Müxtəlif sistemli dillərdə idiomatik ifadələr diqqəti təkcə obrazlılığına, ekspressivliyinə görə yox, həm də bu ifadələrin strukturunda olan ümumi və fərqli xüsusiyyətlərə görə cəlb edir. Bu ümumilik idiomatik ifadələrin tərkibindəki leksik vahidlərin transformasiyasının universallığına, tərkib daxilində onların funksional-semantik dinamikasını göstərən yaxın ifadələrin yaranmasına səbəb olan qanunauyğunluqlarla izah olunur.

İdiomatik ifadələr mənaca bütöv, sintaktik struktur cəhətdən sabit və dəyişməz leksik tərkibli konstruksiyalar kimi başa düşülsə də, onların məcazlaşması və obrazlılığı üçün kontekst, başqa sözlə desək, müəyyən dil mühiti

tələb olunur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan idiomatik ifadələr komponentlərinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsi və leksik tərkibinin kəmiyyətinə görə həm söz birləşməsi, həm də qrammatik cəhətdən formalaşmış, məzmunca, intonasiya, modallıq və predikativlik baxımdan bitmiş fikri ifadə edən cümlə kimi çıxış edə bilər. Belə ifadələr dil strukturunda həmişə digər dil vahidləri ilə müəyyən münasibətdə olduğundan bir sıra hallarda müxtəlif formalara düşə bilər. Buna görə də onların bəziləri dildə dəyişiklik edilmədən fəaliyyət göstərir, bəziləri isə müəyyən struktur dəyişiklikləri ilə işlədilir.

Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də idiomatik ifadələrin leksik və qrammatik semantikasını onlarda forma və məzmun birliyi əmələ gətirir. Söz birləşməsi və cümlə strukturu idiomatik ifadələrdə onları təşkil edən sözlərdən biri qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı komponent kimi çıxış edir. Əsas komponentin qrammatik mənsubiyyətinə görə idiomatik ifadələrin iki növü vardır: feli və ismi idiomatik ifadələr.

Feli idiomatik ifadələrin struktur təşkilində və semantikasında fel mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, frazeoloji sistemin tədqiqində onların ayrı-ayrı komponentlərinin frazeoloji cəhətdən bağlanması fellərin xüsusi rolu ön plana çəkilir. Alman dilçisi V.Şmidt iki əsas kontekstdə – leksik və sintaktik mühitdə fellərin frazeoloji bağlılığını tədqiq edərkən, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, frazeoloji cəhətdən məna bağlılığı öz qradasiyasına malik olması ilə səciyyələnir [84, 62]. Fellər semantik rəngarəngliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir, qrammatik kateqoriyalarının çoxluğu və müxtəlifliyi onların semantik çalarlarını bir qədər də artırır. Bu münasibətlə V.Vinoqradoy yazır: “Bütün başqa qrammatik kateqoriyalara nisbətən, felin semantik strukturu daha dolğun və zəngindir. Felin bu xüsusiyyəti onun qrammatik quruluşunun özünəməxsusluğundan asılıdır” [101, 339].

Fellər idiomatik ifadələrin tərkibində digər nitq hissələri ilə, xüsusən isimlərlə birləşərək idiomların struktur özəyini təşkil edir, cümlədə onların semantikasına və

sintaktik funksiyasına təsir edir. Müşahidələr göstərir ki, ingilis dilində feli idiomatik ifadələr ismi birləşmələrə nisbətən daha sadə struktura malikdir. Bu, felin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsini – xəbər funksiyasını daşması ilə bağlıdır. Ona görə də felin əlaqəyə girdiyi sözlərlə sintaktik münasibətləri kəmiyyət baxımından o qədər də çox deyildir. İdiomatik ifadələrdə fellər daha çox özlərinin funksional, semantik yükü ilə səciyyələnir. Məsələn, *to close one's eyes* idiomunda zaman göstəricisinin olmaması onun sərbəst söz birləşməsi kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir. İngilis dilində bir sıra feli idiomatik ifadələr struktur cəhətdən iki variantda çıxış edə bilər: *to hang (hang down) one's head: hang* və *hang down* paralelliyinə əsaslanaraq həmin ifadə Azərbaycan dilinə “başını aşağı salmaq, burnunu sallamaq” kimi tərcümə edilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində feli idiomatik ifadələrin qrammatik strukturu, əlbəttə, bu dillərin qayda-qanunlarına uyğun şəkildə qurulur, ona görə də həmin ifadələrin komponentlərinin sıralanması daha çox felin

mövqeyindən asılıdır. İngilis dilindən bir neçə nümunə göstərək: *to have a bone in one's throat* (“boğazında sümük qalmaq”), *to twist smb round one's little finger* (“kimi isə barmağına dolamaq”), *to throw oneself into smb's arms* (“kimdənsə ümid gözləmək”), *to give a free hand* (“əlini boş buraxmaq”), *to give a helping hand to smb* (“əlindən tutmaq”), *to fall on one's feet* (“ayağına düşüb yalvarmaq”), *to twiddle one's thumb* (“bekar oturmaq”).

Azərbaycan dilində feli idiomatik ifadələrdə ad komponenti əvvəl, fel komponenti isə sonra gəlir. İngilis dilində isə “fel + ad” modelindən istifadə olunur. Bu dildə feli idiomatik ifadələrin birinci tərəfi fel, ikinci komponenti isə əsasən isimdən ibarət olduğundan onlarda ümumi məna komponentlərin bütövlükdə mənasından və sintaktik strukturundan asılı olur, predikativ səciyyə qazanır. Onu da əlavə edək ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feli idiomatik ifadələrin ismi tərəfinin çoxu, fel komponentinin isə hamısı dildə əsasən müstəqil işlənən leksik vahidlərdir: *əlini qana batırmaq* (“to bathe

one's hands in blood ”), *üstündə yük olmaq* (“to thread on smb's neck”), *gözünə girmək* (“to burst upon the eye”), *dilini saxlamaq* (“to hold one's tongue”), *əldən-ələ keçmək* (“to pass through many hands”) və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində feli idiomatik ifadələr felin təsdiq və inkarlıq kateqoriyasına uyğun olaraq təsdiq və inkar strukturlarda çıxış edə bilər. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, inkarlıq kateqoriyası felin təsdiq və inkar formalarının üz-üzə dayanması fonunda müəyyənləşir [27, 32]. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələri bir neçə növə ayırmaq olar:

a) yalnız felin inkar formasında işlənən idiomatik strukturlar:

Not to be worth smb's little finger, not to lift a foot, to bear two faces under one hood, don't teach your grandmother to suck eggs və s. ingilis dilində; *heç bir şey çıxmayacaq, özünü o yerə qoymamaq, iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz, üçüncünü deməzlər, dil boğaza qoymamaq, ilan ulduz görməsə, ölməz* və s. Azərbaycan

dilində. Təsdiqdə işlənən idiomatik ifadələri pozitivlər, inkarda işlənən idiomaları şərti olaraq neqativlər adlandırmaq olar. İdiomatik ifadələrin inkarda işlənməsi, şübhəsiz, onların tərkibində leksik və qrammatik indikatorların mövcudluğu ilə bağlıdır. Daha geniş mənada isə inkarlığa kommunikativ kateqoriya olmaqla funksional-semantik sahə, inteqral-semantik yükün bölüşdürülməsində yaxından iştirak edən bütün dil yaruslarında müxtəlif səciyyəli və rəngarəng tipli ifadə vasitələrinin kontekstual-situativ indikatorları kimi baxılır. Bu sırada inkarlığın ifadəsində leksik indikatorlar əsas, başlıca rol oynayan vasitələrdəndir [98, 36];

b) yalnız felin təsdiq formasında işlənən idiomatik ifadələr: ing. *to put an old head on young shoulders* (“başına ağıl qoymaq”), *to get one’s foot on the ladder* (“ilk uğurlu addım atmaq”), *to make a hand (make a fair, good hand)* (“nail olmaq”), *to go about with one’s head in the air* (“lovğalanmaq”) və s.; azərb. *cin atına minmək, dərisinə saman təpmək, əlindən yanmaq, tük salmaq, daş atıb başını tutmaq, əli çıraqlı axtarmaq* və s;

c) həm təsdiqdə, həm də inkarda işlənən idiomatik ifadələr: ing. *to put a good face on smth* (“özünü sakit aparmaq”) – *not to put a good face on smth* (“özünü sakit aparmamaq”), *to carry on its face* (“tam aşkar olmaq”) – *not to carry on its face* (“tam aşkar olmamaq”), *to put one’s best foot* (“əlindən gələni etmək”) – *not to put one’s best foot* (“əlindən gələni etməmək”) və s.; azərb. *baş əymək* – *baş əyməmək*, *əlini üzmək* – *əlini üzməmək*, *söz tapmaq* – *söz tapmamaq*, *dediyindən dönmək* – *dediyindən dönməmək*, *tüpürdüyünü yalamaq* – *tüpürdüyünü yalamamaq*, *boynuna almaq* – *boynuna almamaq*, *gözünə yuxu getmək* – *gözünə yuxu getməmək*, *boşa çıxmaq* – *boşa çıxmamaq*, *ayaq basmaq* – *ayaq basmamaq*, *xoşuna gəlmək* – *xoşuna gəlməmək*, *üz vurmaq* – *üz vurmamaq*, *yola getmək* – *yola getməmək* və s. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində həm təsdiqdə, həm də inkarda işlədilən feli idiomatik ifadələr böyük intensivliyə malikdir.

Azərbaycan dilində feli idiomatik ifadələrin fel komponenti felin müxtəlif növlərində çıxış edə bilər.

Məlum növdə fellərin sayı çox olduğu kimi, bu növdə işlənən idiomatik ifadələrin sayı da kifayət qədərdir: *könül vermək, qulaq vermək, qol-qanad açmaq, meydan sulamaq, mat qalmaq, oda tutmaq, ömür sürmək, ömrünü başa vurmaq, səs düşmək, səsini kəsmək, saqqalı yüngül etmək, tük salmaq, ürəyinə dammaq, ürəyi getmək, üz vermək, yer eləmək, beyninə düşmək, başa düşmək, ağzına düşmək, acığı tutmaq* və s.

Fel komponenti məchul növdə işlənən idiomatik ifadələr nisbətən azdır: *alnına yazılmaq, bəxti kəsilmək, nəslə kəsilmək, ürəyi əzilmək, evi yarılmaq* və s.

Azərbaycan dilində felin qayıdış növündə işlənən idiomatik ifadələrə tez-tez rast gəlirik: *ağzından horra tökülmək, belə bükülmək, belə qırılmaq, göylərə çəkilmək, könlü atlanmaq, qolları boşalmaq, ağzı açılmaq, ağzı əyilmək, nəfəsi qaralmaq, ucu açılmaq, ürəyi atlanmaq, ürəyi qırılmaq* və s.

İdiomatik ifadələrin fel komponenti həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə formalaşır: *qan ağlamaq, qan eyləmək, quyruq bulamaq, qulluğunda durmaq, oda düşmək, baş*

vurmaq, özünü yığışdırmaq, payını almaq, ayrı düşmək, səsini kəsmək, ah çəkmək, tükləri biz-biz olmaq, ürəyinə danmaq, başa düşmək, üzünə ağ olmaq, üzünə qayıtmaq, yerə girmək, yolunu azmaq, yola vermək və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində həm komponentlərin ifadə vasitələri, həm də struktur rəngarəngliyi baxımından ismi idiomatik ifadələr diqqəti cəlb edir. İsmi idiomatik ifadələrin komponentlərinin əsasında ad durur. Belə birləşmələrdə isim təyin olunan komponent kimi işlənərək, qrammatik mərkəz kimi öz ətrafına təyinedici sözləri toplayır. İsmi idiomatik ifadələrin ümumi məzmunu cümlədə tutduğu mövqedən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu aspekti nəzərə aldıqda adyektiv və adverbial birləşmə kimi qiymətləndirilən ifadələri də ismi idiomatik ifadələr saymaq olar.

Hər iki dildə ismi idiomatik ifadələrin komponentləri adlardan təşkil olunur, onların struktur-qrammatik mərkəzində isim durur. İngilis və Azərbaycan dillərində ismi idiomatik ifadələr aşağıdakı modellər üzrə formalaşmışdır:

a) “sifət + isim” (“adjective + noun”) modeli üzrə. Dilçilik ədəbiyyatında bu modellər əsasında yaranmış idiomatik ifadələr “sabit epitetlər” adlandırılır və qeyd olunur ki, belə ifadələrin mənası onların yalnız komponentlərinin biri – epitetləri ilə yox, bütün ifadə ilə birlikdə meydana çıxır: ing. *a clear head* (“aydın təfəkkürlü”), *a cool head* (“soyuqqanlı”), *wise head* (“ağıllı baş”), *hot head* (“beyni qan”), *a long face* (“məyus üz”), *pudding face* (“küt sifət”), *pretty face* (“bəzədilmiş sifət // üz”), *hidden hand* (“gizli təsir”), *fishy eyes* (“donuq baxış”), *a private eye* (“şəxsi detektiv”), *grey hair* (“qocalıq”), *evil eye* (“bəd nəzər”), *wet behind the ears* (“ağzından süd iyi gələn”), *a blind hand* (“cızma-qara yazı”), *a wooden head* (“kütbeyin”), *a fresh hand* (“təcrübəsiz”); azərb. *əyri baxış, qızıl qan, qızıl əl, yüngül əxlaq, yumşaq ürək, dumanlı beyin, ala göz, boş baş* və s.

Azərbaycan dilində komponentləri inversiyaya uğramış xüsusi ifadələr – poetik konstruksiyalar da müşahidə edilir. Belə birləşmələrin obrazlılığı, məcaziliyi onların idioma çevrilməsinə səbəb olmuşdur. *Ləbi şəkər,*

dodağı qaymaq, dişləri dür, saçları siyah tipli idiomatik ifadələrin tərəflərinin inversiyasından başqa, birinci komponentin (ismin) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi də onların ekspressivliyinin artmasına xidmət edir. Belə poetik idiomlardan Azərbaycan klassik şeir dilində geniş istifadə olunmuşdur: “*Düşdü yenə dəli könlüm gözlərinin xəyalinə, Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə*” (Nəsimi), “*Ləbi şəkər, dili baldan, Mən dönərəm, könül dönməz*” (Şikəstə), “*Ay ağalar, bir Nigarın oduna, dəli könül yana-yana düşübdür*” (Vidadi);

b) “*isim + isim*” (“*noun + noun*”) modeli üzrə. İngilis dilində bu model əsasında formalaşmış ifadələr komponentlərinin bir-birinə bağlanma vasitələrinə görə iki formada işlənir:

1) tərəflər arasında heç bir qrammatik vasitə iştirak etmir, məsələn, *dog’s nose* (“*pivə*”), *parson’s (pope’s) nose* (“*qızardılmış quş*”), *pudding face* (“*mənasız üz*”);

2) komponentlər arasında bağlayıcı, yaxud sözünü iştirak edir, məsələn, *neck and crop* (“*tələsik*”), *head and front* (“*hər şeydən əvvəl*”), *head and shoulders above smb*

(“kimdənsə bir barmaq yuxarı”), *arm in arm* (“qol-qola”), *a finger in the pie* (“bir işdə əli olmaq”), *cheek by jowl* (“yanbayan”), *eyes and no eyes* (“çəp gözlər”), *foot to foot* (“yanbayan”) və s.

The puppy made another rush at the stick and tumbled head over heels in its hurry to get hold of it (L.Caroll). “Küçük yenidən çubuğun üstünə atıldı, onu tutmağa tələsdiyindən yıxıldı və ayaqları başından aşdı” (L.Karol).

“Oğlum, sən iki uşaq atasısan, çalış balaların gözü yolda qalmasın” (S.Qədirzadə); “Ay girdi buluda, üzündə kədər, Qorxdu bir də onu şahid çəkərlər” (N.Xəzri); “Tək-tənha oturmuşam qulağım səsdə, deyirəm, bəlkə bir adam qapını açdı” (S.Qədirzadə).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, yazılı dil daim adi danışqda yaşayan ifadələrlə cana gəlir.

“İsim + isim” modeli üzrə yaranmış idiomatik ifadələrin struktur baxımından hər iki dildə ümumi cəhətləri vardır. Məsələn, struktur baxımından ingilis dilindəki *face to face* ifadəsi Azərbaycan dilində onun

qarşılığı olan *üzbəüz* və *üz-üzə* leksik vahidləri ilə ümumi cəhətlərə malikdir. Azərbaycan dilinə məxsus *üzbəüz* vahidinin tərəfləri tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanmışdır, yazılı dilin normalarına görə mürəkkəb söz hesab edilir. İngilis dilindəki *shoulder by shoulder* idiomatik ifadəsi isə Azərbaycan dilinə “çiyin-çiyinə” kimi tərcümə edilir. Bir sıra idiomatik ifadələr semantik baxımdan bir-birinə əks mənəli sözlərdən təşkil olunmuşdur, məsələn, *from head to foot (from head to heel)* (“başdan ayağa, başdan ayağacan, başdan ayağa kimi, başdan ayağa qədər”).

Azərbaycan dilində “isim + isim” modeli əsasında formalaşmış ismi idiomatik ifadələrin maraqlı bir cəhəti ondadır ki, bu konstruksiyalarda isim isimlə təyin olunur; c) “isim + zərf” (“noun + adverb”) modeli üzrə. “Zərf + isim” modeli üzrə formalaşmış ifadələrə də təsadüf edilir. Hər iki struktur elmi ədəbiyyatda “adverbial idiomatik ifadələr” də adlanır. Belə idiomatik ifadələr zərf funksiyasında çıxış etməklə hərəkətin əlamətini bildirir: ing. *never batted an eyelash* (“gözünü də yummadan”), *hands down* (“asanlıqla”), *up to the eyes (in debt)* (“borc

içində”), *over heads and ears, over smb’s head* (“başından yekə”), *out of smb’s hair* (“heç kəsin qəlbinə toxunmadan”); azərb. *üzü irəli, keyfi yuxarı, başı aşağı, əli aşağı* və s.

ç) komponenti say ilə ifadə olunmuş idiomatik ifadələr: ing. *have two left hands* (“ağır” – ləng adam haqqında), *first hand* (“birinci əl”), *two heads are better than one, four eyes see more than two* (“ağıl ağıldan üstündür”), *bear (carry or have) two faces under one hood* (“ikiüzlü olmaq”) və s.; azərb. *birdə alacağı yox, beşdə verəcəyi; yeddi arxa dönəni; bir deyənin olunca, min yeyənin olsun; qırx quldur* və s.

Feli idiomatik ifadələr. Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də feli idiomatik ifadələr ismi idiomatik ifadələrə nisbətən daha çoxdur. Fikri bütün incəliklərinə qədər obrazlı, həm də emosional və yığcam şəkildə ifadə etməkdə feli idiomatik birləşmələrin rolu böyükdür. Adi vəziyyətdə heç bir ekspressivliyə, ifadəliliyə malik olmayan sözlər işləndiyi

yeni idiomatik birləşmədə başqa məna kəsb edir və nəticədə təsirli ifadə vasitələrinə çevrilir.

İngilis dilində feli idiomatik birləşmələrin yaranmasında *to be* və *to have* fəlləri mühüm rol oynayır. Bir neçə nümunə gətirək: *to be at the end of one's rope* (“çıxılmaz vəziyyətdə olmaq”) – *I'm at the end of my rope. I don't see any way out just at present. I've sent for my father and my lawyer...* (Th.Dreiser) “Mən çıxılmaz vəziyyətdəyəm. Mən hal-hazırda heç bir çıxış yolu görmürəm. Mən atamın və vəkilimin dalınca göndərmişəm”; *to be a chip of the old block* (“öz qohumlarından birinə çox oxşamaq”) – *I'm beginning to understand why your grandfather left you his money. You're a chip of the old block, Sophia* (A.Christie) “Babanın öz pulunu nəyə görə sənin üçün qoyduğunu başa düşməyə başlayıram. Sofiya, sən onun qohumlarından birinə çox oxşayırsan” (A.Kristi); *to have somebody in one's pocket* (“kimisə özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq”) – *He put Vic Oliver in charge of the machine-shop, and old Sam Doubleday in the foundry; and both Oliver and Doubleday were in his pocket*

(A.Cronin) “O, Vik Oliverə maşın sexini, qoca Səm Dabldeyə isə tökmə sexini idarə etməyi tapşırırmışdı. Həm Oliver, həm də Dabldey artıq ondan asılı vəziyyətdə idi” (A.Kronin).

Feli idiomatik ifadələrin qrammatik quruluşu hər bir dilin daxili qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə formalaşdığından onların tərkibindəki sözlərin sıralanması və felin mövqeyi də müxtəlif olur. Məsələn, *to fall on one's feet* (“ayağına düşüb yalvarmaq”), *to twist smb round one's little finger* (“barmağına dolamaq”), *to put one's finger into smb's pie* (“başqasının işinə qarışmaq”), *to find one's feet* (“həyatda özünə yer tapmaq”), *to give a leg up to smb.* (“kiməsə çətinlikdən çıxmaq üçün kömək etmək”), *to throw oneself into smb's arms* (“kimdənsə ümid gözləmək”), *to keep hands in pocket* (“tənbəllik etmək”), *to think no small beer of* (“özü və ya başqası haqqında yüksək fikirdə olmaq”), *to be out of elbows* (“kasıblamaq”), *to thread on smb.'s neck* (“üstündə yük olmaq”).

İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin işlənmə tarixi çox qədim olduğuna görə onlarda müxtəlif struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Lakin elə idiomatik ifadələr də vardır ki, onların komponentləri arasına heç bir söz əlavə etmək mümkün olmur. Məsələn, ingilis dilindəki *Lares and Penates* (“ocaq, ev rahatlığı”) idiomunu *very lares and penates* şəklində işlətmək olmaz. Həmçinin *a ladies’ man* ifadəsi əvəzinə *a gentlemen’s woman* və *lady luck* ifadəsi əvəzinə *man luck* ifadəsi işlədilə bilməz. Eləcə də Azərbaycan dilində işlənən *qulaq asmaq*, *başə düşmək* idiomlarına heç bir struktur dəyişikliyi etmək mümkün deyildir.

Bəzi hallarda müəyyən idiomatik ifadələrə dəqiqləşdirici söz əlavə etmək mümkündür: *to learn one’s lesson* (“ibrət götürmək”) – *to learn good lesson from something* (“bir şeydən ibrət almaq”).

Bir sıra idiomatik ifadələrin tərkibində bu və ya digər komponent yaxınmənalı və ya sinonim sözlərlə əvəzlənə bilər. Müq. et: ing. *to hold one’s tongue* - *to hold one’s long (beautiful, sharp, bitter) tongue, with all one’s heart*

- *with all one's soul*; azərbay. *belini qırmaq (sındırmaq)*, *əl-ayağına düşmək (tökülmək)*, *əlinə fürsət düşmək (keçmək)*, *özünü tülküliyə qoymaq (vurmaq)*, *yel olub yanından keçmək (ötmək)*.

Bəzi idiomatik ifadələrin qısaldılmış formalarına da rast gəlmək olar. Məsələn, *a friend in need is a friend indeed* (“Dost dar gündə tanınar”) - *A friend in need* (hərfən: “müəmmalı dost”). Belə ixtisarlar, nümunədən də göründüyü kimi, ifadənin mənasının dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Azərbaycan dilindəki *göydən zənbillə düşmək* – *göydən düşmək*, *adını göyə qaldırmaq*, *adını qaldırmaq*, *suya baş vurmaq* (“suya girmək / atılmaq”), *baş vurmaq* (“harayasa getmək / baş çəkmək”) ifadələri də bu qəbildəndir.

Hər iki dildə əksər idiomatik ifadələr üçün söz sırasının sabitliyi səciyyəvidir. Lakin bəzi hallarda bu sıra pozula da bilər. Bu pozulma isə idiomatik ifadələrin özünəməxsusluğundan irəli gəlir. Bunu ingilis dilindən gətirilmiş aşağıdakı nümunələrdə görmək olar: *a lay figure mannequin – the figure lay, to look full in the face*

of somebody – to look full in somebody's face. Azərbaycan dilində müəyyən ifadələrin tərkibindəki leksik vahidlərin yerini dəyişdikdə onların mənası tamamilə dəyişir: *alt-üst evi olmaq* (“dəbdəbəli, zəngin evi olmaq”) – *evi alt-üst olmaq* (“evi dağılmaq, sökülmək”) və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin komponentlərinin sabit qrammatik formaya malik olması onların əsas əlamətlərindəndir. İdiomatik ifadənin hər bir üzvünün dəyişməz və müəyyən qrammatik forması olur. Məsələn, kəmiyyət şəkilçilərini bir-biri ilə əvəz etmək mümkün olmur. Lakin müəyyən hallarda idiomatik ifadələrdə qrammatik variantlıq müşahidə edilir. Məsələn, ing. *to gather up the thread(s)* (“hər hansı bir işi yenidən başlamaq”), *to get into deep water(s)* (“çətin vəziyyətə düşmək”); azərb. *gözü (gözləri) gülmək, gözün üstə (üstündə), əlində yağ daşsa (da), əl (əlini) saxlamaq.*

İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin strukturunda olan ümumi cəhətlərdən biri də onların iki və daha çox leksik vahidlərdən ibarət olmasıdır.

İkikomponentli idiomatik ifadələr: ing. *the bottom line*: (“son nəticə”), *black foot* (“elçi”), *Honest to God!* (“Allah görür!”), *vicious circle* (“tilsim, çıxılmaz vəziyyət”), *apple of discord* (“nifaqa səbəb olan şey”) və s.; azərb. *ağzı qızıışmaq*, *ev yıxmaq*, *qol qoymaq*, *oduna yanmaq*, *acı söz*, *açıq ürək*, *şirin xəyal*, *düşünə döymək*, *özünə gəlmək* və s.

Üç və daha artıq komponentdən ibarət ifadələr: ing. *to cock one's nose* (“burnunu yuxarı tutmaq”), *to see through somebody* (“iç üzünü görmək”), *to get down to earth* (“göydən yerə enmək”), *have something in one's blood* (“varis olmaq”), *to be or not to be* (“olum ya ölüm”), *to foam at the mouth* (“ağzı köpüklənə-köpüklənə sübut etmək”) və s.; azərb. *qəlbinə şeytan qirmək*, *sözünü qəribliyə salmaq*, *ürəyinə yara vurmaq*, *göyün yeddinci qatı*, *yaman yerdə axşamlamaq*, *Araz aşığından*, *Kür topuğundan*, *nəfəsi gedib gəlməmək*, *yer üzündən nəslini kəsmək*, *ürəyi od tutub yanmaq*, *Əlinin papağını Vəlinin başına*, *Vəlinin papağını Əlinin başına qoymaq* və s.

2.2. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin tematik qrupları

İdiomların semantik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edən mürəkkəb dilçilik məsələlərindən biridir. Mürəkkəblik idiomun mənasının onun komponentlərinin leksik mənalardan fərqlənməsi və fərqlənmə səbəblərindən doğur. İdiomu təşkil edən komponentlər bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətlərdə olur. Komponentlərin sayı artdıqca semantik münasibətlərin dairəsi genişlənir. “Frazelogizmləşmə prosesinin nəticəsində sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri öz mənalərini itirir və birləşərək bütöv bir mənanın meydana çıxmasına xidmət edir. Bununla da, yeni keyfiyyətli bir dil vahidi yaranmış olur” [33, 92].

Frazelogizmlərin, o cümlədən də idiomların komponentlərinin öz mənalərini itirməsi, yaranmış dil vahidinin bütün komponentlərinin semantik əlaqə və münasibətlər zəminində tam təşkil edərək yeni məna kəsb etməsi mürəkkəb səciyyəyə daşır. Burada komponentlərin

ayrı-ayrılıqdakı mənaları, onların bir-biri ilə semantik bağlılığı da, şübhəsiz, yeni mənanın yaranmasında müəyyən rol oynayır. Əks təqdirdə, dilin hər bir leksik vahidi əsasında idiomlar yaratmaq mümkün olardı. İdiomlar əsasında aparılmış tədqiqatlar isə göstərir ki, idiomatik birləşmələrdə işlənən leksik vahidlər müəyyən qruplar şəklində birləşə bilir. Müxtəlif sistemli dillərdə həmin xüsusiyyət özünü, demək olar ki, eyni şəkildə göstərir və ondan irəli gəlir ki, idiomatik vahidin yaranması müxtəlif dil kollektivlərində eyni prosesə məruz qalır. Bu, dil vahidinin hazır şəkildə nitqdə sabitləşməsi və möhkəmlənməsi prosesidir [137, 14].

İdiomatik vahidlərin semantikasi komponentlərin semantikasi ilə müəyyən şəkildə bağlı olur. Lakin bu semantik bağlılıq üzdə olmur, dərinədə gizlənir. Bütövün hissələri, yəni komponentləri öz aralarında müəyyən şəkildə bağlanır və bu bağlılıq o dərəcədə mühkəm olur ki, hətta komponentlərin sabit mövqedə durmasına imkan yaradır. Komponentlərin sayının artması bütövün mənasına çox az hallarda təsir göstərir. Əslində, idiomun

ifadə etdiyi məna onun komponentlərinin sayından asılı olmur. Lakin eyni vahidin genişləndirilməsi, ona yeni komponentin əlavə edilməsi mənanın əlavə çalarının yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis dilində tərkibində *dog* (“it”) sözü olan idiomlar çoxluq təşkil edir. Bu idiomlar arasında semantikasına görə Azərbaycan dilindəki *it kimi tutmaq*, *it kimi qapmaq* birləşmələrinin semantikasını ilə eyni olanları vardır. Məsələn, *a dog in the manger* (“başqasına imkan verməyən”, “hamını qapan”, “hamını acılayan”). *We have got to celebrate. This is a big night for us. Don't be a dog in the manger.*

We'll have fun together (A.J.Cronin) “Bu hadisəni bayram etməliyik. Bu gün bizim üçün böyük gündür. Quduz itə dönmə. Bir yerdə şən-lənək” (A.C.Kronin); *Sick as a dog when I realized what I had missed* “Mən nəyi əldən buraxdığımı başa düşəndən sonra çox qəzəbləndim”; *dog smb's steps* “it kimi kimi isə izləmək” ; *a surely dog* “kobud, hirsli, qəzəbli, hamını təhqir edən adam”. Sonuncu ingilis idiomu Azərbaycan dilindəki *it kimi dalamaq* vahidinin *it kimi dalayan* mənasına müvafiq

gəlir. Verilmiş nümunə və misallar göstərir ki, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində idiomlarda komponentlərin həm sayı, həm semantikasını, həm də aralarındakı semantik əlaqələr birləşmənin mənasının formalaşmasına təsir göstərir. Bu baxımdan idiomun mənasının onun komponentlərinin leksik mənası ilə qarşılaşdırılması məsələsinin araşdırılması idiomların semantik xüsusiyyətlərini öyrənməkdə özünəməxsus əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan dilində də *it kimi dalamaq // it kimi tutmaq // it kimi qapmaq* idiomunun qeyd olunmuş hər üç variantı işlənir və onlar mənaca adekvat sayılır. Azərbaycan dilində *quduz (qudurmuş) it kimi dalamaq // quduz (qudurmuş) it kimi tutmaq // quduz (qudurmuş) it kimi qapmaq* idiomları da işləkdir.

N.Seyidəliyev *it kimi dalamaq (tutmaq)* ifadəsini “acı söz demək, hamını acılamaq, təhqir etmək, sancmaq” mənasında izah edir və ona dair “Qaçaq Nəbi” dastanından aşağıdakı misalı verir: *Şəkəri kəndlərində bunlar adamları it kimi dalayır* [167, 272].

Azərbaycan dilində *dalamaq* feli əsasən “ətə toxunub gicitmək, yandırmaq” mənasında işlənir. Bu sözün “qapmaq, dişləmək” mənası da vardır (heyvanlara aid). Quduz canavar kimi dalamaq; “*Bir qaydadır, qaçaq-quldur otlaları talayır; Quduz itlər ötüb-keçən yolçuları dalayır*” (O.Sarıvəlli). *Dalamaq* feli *qudurmuş it* kimi sözləri ilə işləndikdə məcazi mənada “acı söz söyləmək, sancmaq, acıtmaq” mənalarını verir: *Sən bilirsən, Güldəstə, o arvad qudurmuş it kimi məni dalayır* (N.Vəzirov).

Dalamaq felinin *it* ismi ilə bir işlənməsi nəticəsində yaranmış idiomlardakı mənənin *qapmaq, tutmaq* fellərinin mənası ilə tam üst-üstə düşdüyü fikrini irəli sürmək olmaz. İzahlı lüğətdə verilən şərhdən göründüyü kimi, *dalamaq* feli quduz heyvanlar haqqında olan ifadələrdə işlədilir. İtin quduzlaşması onun təhlükəli heyvana çevrilməsidir. Quduz itin insanı qapması təhlükəli fəsadlar törədir.

Qapmaq və *dalamaq* fellərinin semantik yaxınlaşmasının, bir-birini əvəz etməsinin, *dalamaq*

felinin quduz heyvanlar haqqında birləşmələrdə işlənməsi də, görünür, bununla bağlıdır. “Qaçaq Nəbi” dastanındakı “... bunlar adamları *it kimi dalayır*” ifadəsində *quduz*, *qudurmuş* sözünün işlənməməsi dildə qənaət prinsipi ilə bağlıdır. Bu cümlədə *dalamaq* felinin işlənməsi *quduz*, *qudurmuş* sözünün bərpasına əsas verir: *quduz it kimi dalayır*; *qudurmuş it kimi dalayır*.

Qeyd edilən *it kimi dalamaq*, *it kimi qapmaq* və *it kimi tutmaq* idiomatik ifadələrindən birincisi semantikasına görə digər ikisindən fərqlənir. Onu “sancmaq”, “acılamaq”, “acı söz demək” kimi izahı düzgün deyildir. Bu idiomun semantikasi “təhqir etmək”, “hərləmək”, “ləkələmək”, “böhtan atmaq” mənalarına uyğun gəlir. Azərbaycan dilində *quduz köpəyə (itə) dönmək*, *itə dönmək* vahidləri də formalaşmışdır. N.Seyidəliyev *quduz köpəyə (itə) dönmək* idiomunu “bərk hirslənmək, hamını acılamaq” kimi izah edir: “*Vəzirin qızı gördü ki, padşah dönüb quduz köpəyə*” (“Nüşapəri xanımın nağılı”) [167, 188].

İdiomların özünəməxsus mənalərini təyin edərkən, ilk növbədə, dilin birləşmənin semantikasını üzə çıxaran, formalaşdıran struktur vahidlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu baxımdan idiomların komponentləri əhəmiyyətli funksiya daşıyır. Ümumiyyətlə, idiomların bəzilərinin ümumi semantikasının onların komponentlərinin zəifləmiş mənalərindən doğması fikrini irəli sürmək olar.

Məlumdur ki, idiomların mənasından fərqli olaraq sözlərin mənası morfemlər əsasında müəyyənləşdirilir. İdiomun tərkibindəki hər bir komponent müəyyən morfemə əsaslıdır və onun mənası bu morfemə görə aydınlaşır. Həmin məna sözlərin lüğəvi mənasıdır. Sözdə isə bir ümumi və müxtəlif sayda xüsusi mənalər olur. Ümumi məna dilə, xüsusi məna isə nitqə şamil edilir. “Mürəkkəb frazeoloji bütöv xüsusi semantik kateqoriyadır. O, nitqdə də belə bir funksiya daşıyır. Bu bütövün elementlərini bir-birindən ayırmaq, onların arasındakı bağlılığı yox etmək mümkün deyildir” [33, 93]. Digər tərəfdən, “idiomatiklik dil vahidlərinin (söz, söz birləşməsi, cümlə) bütövlükdə

mənası ilə onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin mənasının müvafiq gəlməməsidir. Dil vahidlərinin komponentləri arasında formal və semantik əlaqə yaranmış olur. Komponentlərin ilkin forma, vəzifə və məzmunun itməsi ilə bütöv tərkib tamamilə fərqli mənə və vəzifə kəsb etmiş olur” [5, 7].

Komponentlərə münasibət göstərilən bu iki elmi fikirdə həm üst-üstə düşmə, həm də fərqli mövqe vardır. Zənnimizcə, “bütövün elementlərini bir-birindən ayırmaq, onların arasındakı bağlılığı yox etmək mümkün deyildir” fikrini irəli sürən M.Mirzəliyeva komponentlərin semantik yükünün müəyyən dərəcədə bütövün semantikasında açıq və ya gizli şəkildə yer almasını qəbul etməklə haqlıdır. “Dil vahidləri arasındakı formal və semantik cəhətdən əlaqənin itməsi nəticəsində idiomatiklik yaranmış olur” müddəasında isə bütövün əmələ gəlməsi üçün komponentlərin mövcudluğunun əsas şərt olması fikri ilə ziddiyyət vardır. Komponentlər ilkin forma, vəzifə və məzmununu eyni zamanda, eyni anda itirə bilməz. Məsələn, ingilis dilində *out of heart*, *Purple Heart*,

Achilles's heel, in the seventh heaven, be a low into, Draconian laws, till the last; Azərbaycan dilində qarğa məndə qoz var, zəhər tuluğu, bir oğlandır ki, çayda balıq yan gedər, qana qan eləmək, ilanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq kimi idiomlarda komponentlərin semantik yükü və semantik əlaqələri vardır. Komponentlərdən heç biri ilkin formasını itirməmişdir. Onların ilkin vəzifələrinin itirildiyini demək də doğru olmazdı. Ayrılıqda işlənərkən bu birləşmələrin komponentlərinin semantik yükündə dəyişmə baş verir və nəticədə həmin komponentlərdə yeni xüsusiyyət, məzmun yaranır.

“İdiomun ayrı-ayrı komponentlərinin mənası ilə bütövün mənası müasir dövrlə əsla əlaqədar olmur. Başqa sözlə, idiomun məna motivliyi itmiş olur. *Bir oğlandır ki, çayda balıq yan gedər* ifadəsindəki əsas fikir oğlanın yaxşı olmasıdır. “Yaxşı” mənası *çay, balıq, yan, getmək* məfhumları ilə əsla əlaqədar deyildir.

Deməli, idiomun tərkibindəki sözlər yalnız birlikdə ümumi məna kəsb edir, bütövün daxilində öz əvvəlki leksik-semantik və qrammatik əlamətlərindən məhrum

olur. Odur ki, çox zaman sözün mənası deyil, özü, funksiyası (məhz idiomun tərkibində işlənməsi) kifayət edir” [5, 8-9].

Əvvəla, bütövün mənasının komponentlərin mənası ilə müasir dövrdə əlaqəsi haqqında danışmaq düzgün deyildir. Bu əlaqə başqa dövrdə, keçmişdə də eyni cür olmuşdur. İkincisi, bütövün tərkibində *oğlan* sözü öz mənasını saxlamışdır. İdiomun ona yuxarıda verilmiş tərifini əsas götürülsə, o halda idiom kimi *çayda balıq yan gedər* çıxış etməlidir. Üçüncüsü, bütöv özü komponentlərdən təşkil olunduğundan həmin komponentlərdən hər hansı birinin iştirak etmədiyi halda öz mənasını itirmiş olacaqdır. Nəhayət, ortaya bir sual çıxır: Nə üçün “yaxşı” mənası *çayda balıq yan gedər* birləşməsinin semantikasına uyğun gəlir? Nə üçün başqa bir heyvan yox, məhz balıq? Nə üçün məhz çayda? Bütün bu suallar bütövün gizli semantik yükündən xəbər verir.

İpinin üstünə odun yığmaq olmaz idiomu “etibar yoxdur, etibarsızdır” mənasını bildirir. Ayrılıqda

komponentlərin mənaları “etibarsızlıq” anlayışı ilə heç bir semantik bağlılığa malik deyildir.

M.Adilov bu idiomu qədimdə insanları dostluqda, yoldaşlıqda, etibarda yoxlamaq üçün onların iplə bir-birinə bağlanması ilə izah edir və fikrinə sübut kimi *qırdı-qaçdı, dostluq ipini qırdı, dostluq telləri ilə bağlanmaq* ifadələrini nümunə gətirir [4, 133]. Bir sıra xalqlarda toy günü keçirilən mərasimdə bəylə gəlinin ayaqlarının iplə bir-birinə bağlanması, bu vəziyyətdə hərəkət etməsi də həmin idiomun mənası ilə səsleşir. Onun komponentlərindən olan *odun* və *yığmaq* sözlərinin, daha doğrusu, *odun yığmaq* birləşməsinin haradan gəlməsi də maraq doğurur. Çox güman ki, bağlılığın nə dərəcədə möhkəm olmasını yoxlamaq üçün ipin üzərinə odun yığmaqdan istifadə olunmuşdur. Anarın “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri əsasında yazdığı kino ssenaridə Qazan xanın gücünü, qüvvəsini yoxlamaq üçün ona müxtəlif istiqamətlərdən kəmənd atılır və atlılar onu dartmağa çalışırlar.

İngilis idiomlarında da komponentlərin semantik əlaqələrinin bütövün məzmunu ilə müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, *the jungle law* (“qanunsuzluq, özbaşınalıq”) idiomunun hərfi mənası belədir: “cəngəllik qanunu”. Göründüyü kimi, ikinci komponent olan *qanun* sözü bütövün mənasının ifadəsində istifadə olunur. Bundan başqa, *cəngəllik* sözünün ümumi mənasında xaos, hərcmərclik, özbaşınalıq yeri, müxtəlif, gözlənilməz təhlükələrin hər an meydana çıxdığı yer, növlərin daim yaşayış uğrunda mübarizə apardığı yer məzmunu vardır. Belə bir yerdə hər növün özünü qorumaq üçün istifadə etdiyi yol, vasitə onun üçün düzgün qayda, qanundur.

The jungle law – Eat or be eaten, which governs the competition of individual in a given country, is extended to entire nations in the epoch of imperialism (V.Petro). “Ayrı-ayrı kapitalistlər arasında rəqabətin əsasında duran “başqalarını ye, yoxsa sənin özünü yeyəcəklər” cəngəllik qanunu imperializm dövründə bütün millətlər arasında yayılır”.

The law of the Medes and Persians idiomunu “Midiyalı və farsların qanunu” kimi tərcümə etmək olar. Bu idiom “əbədi qanun” mənasında işlədilir.

Laws catch flies, but let hornets go free idiomu “hörümçək torunu eşşək arısının yan keçməsi, milçəyin isə ona ilişməsi qanunu” kimi tərcümə olunur. Bu idiom məsəl kimi işlənir və daha kiçiyin tələyə düşməsi, daha böyüyün tələni yan keçməsi kimi anlaşılır. Burada komponentlərin semantikasını özünü onların bir-biri ilə müqayisədə böyük və kiçikliyə, qorxulu-qorxusuz olmasında göstərir.

İdiomların komponentləri olan sözlər dilxarici hadisə, predmet və xassə bildirirsə, idiomlar daha çox hiss və həyəcanın, fərdin və ya obyektin keyfiyyətlərini ifadə edir. Keyfiyyət, hal və vəziyyət ifadə edərkən idiomun mənası onun komponentlərindən birinin keyfiyyəti, halı ilə bağlı olur. Burada komponentin semantikasını deyil, bildirdiyi obyektin funksiyası, ona xas keyfiyyət bütövə məna verilməsində yardımçı olur. Bu cəhət də idiomların semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı komponentlərə

görə təsnifata və təsnifat əsasında müəyyənləşdirilmiş qruplara üstünlük verməyə zəmin yaradır. M.Mirzəliyeva göstərir ki, bütövün ümumi mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənalardan doğmur, açılmasına ehtiyac duyulan daxili formaya və ya obraza əsaslanır. Məsələn, *kiminsə toyuğuna daş atmaq* və ya *kiminsə toyuğuna kiş demək* birləşməsinə nəzər salaq. “Bu birləşmənin mənası hər bir komponentin ayrı-ayrılıqda malik olduğu mənalardan irəli gəlmir. Çünki əslində bu komponentlər semantik baxımdan deaktullaşmaya məruz qalmışdır. Çünki onların daxili forması və ya obrazı aydın görünür” [33, 93].

İdiomlar nitq prosesində, yəni kontekstdə gerçəkləşir. İdiomların mənası onu qəbul edənə (reseptora) aydın olmalıdır, əks təqdirdə, o, idiomun komponentlərinin lüğəvi mənasına istinad edəcək, bütövün mənasını isə başa düşməyəcək və ya başa düşməyə çətinlik çəkəcəkdir.

Bununla belə, reseptor, komponentin həm ümumi, həm də xüsusi mənalari əsasında məntiqi mülahizələr aparmaqla bütövün mənasını aydınlaşdırma bilər. Məlum

olduğu kimi, kommunikativ aktda beş komponent iştirak edir: ötürücü, qəbul edən (reseptor – T.Q.), kontakt, kontekst və kod [158, 140]. Ötürücü reseptor ilə müəyyən kontekstlə bağlı müəyyən kod ilə əlaqə saxlayır. Beləliklə, idiomların hər biri bir nitq aktıdır və ötürücü mənası ona məlum olan idiomu komponentlərin qəbul olunmuş struktur vahidi kimi reseptora ötürür. Reseptor nitq aktını komponentlərin məna toplusu və ya komponentlərin mənasından asılı olmayan bütöv kimi qəbul etməyə hazır olmalıdır. O, məndəki sözləri başa düşür, lakin ötürülən mənanı qavramırsa, bu hal idiomatik ifadənin işlənməsi ilə bağlıdır. Misallara müraciət edək. *Fred is a real cool cat. He never blows his stack and hardly ever flies off the handle* cümlələrinin tərkibində mənası məlum olan *cat* (“pişik”), *cool* (“sərin”), *blow* (“əsmək”), *stack* (“topa”), *fly* (“uçmaq”), *handle* (“dəstək”) sözləri vardır. *Cool cat* (“soyuq pişik, sərin pişik”), *to blow one’s stack* (“topanı üfürüb dağıtmaq”), *to fly off the handle* (“dəstəyi uçurmaq”) kimi hərfi tərcümə qeyd olunan idiomların bütöv mənasını ifadə etmir. Lakin “soyuq, sərin pişik”

mənası “pişik kimi sakit olmaq, sakit adam olmaq” mənasını tapmağa müəyyən zəmin verir. Aydın olur ki, *to be a cool cat* birləşməsi “sakit adam olmaq”, *to blow one’s stack* “özündən çıxmaq”, *to fly off the handle* isə “qəzəblənmək” mənasını verir. Bu mənələrdən çıxış etsək, yuxarıda verilmiş cümlələri belə tərcümə etmək olar: “Fred çox sakit adamdır. O, heç vaxt özündən çıxmaz, təsadüfən qəzəblənərdi (hirsələnərdi)”.

İdiomların mənasının onların komponentlərinin mənasından heç bir asılılığı olmaması fikri idiomların onların ifadə etdikləri mənələrə görə təsnifatına üstünlük verilməsinə gətirib çıxarır. Özbək idiomlarına dair işində idiomların mənasının onları təşkil edən komponentlərin mənələrindən asılı olmadığını deyən M.Ruzikulova idiomları öz mənasına görə təsnif etməyi daha düzgün sayır və özbək idiomlarını 23 semantik qrupa ayırır [138, 14-15].

İdiomların təsnifatından bəhs edən Ə.Hacıyeva, E.Nəcəfov və A.Cəfərov onları əsasən beş əsas qrupa bölürlər:

1) Köhnə adət-ənənələri ifadə edən idiomlar: *to be on one's high horse* (“təkəbbürlü olmaq”), *to win one's spurs* (“ad qazanmaq”), *to throw down the glove* (“çağırış etmək”);

2) Xüsusi adlardan ibarət olan idiomlar: *before one could say Jack Robinson* (“bir göz qırpımında”), *to be marked for Coventry* (“tənhalığa məhkum olmaq”);

3) Digər dillərdən bəzi ifadələrin tərcüməsi zamanı yaranan idiomlar: *to make two ends meet* (“çətinliklə dolanmaq”) idiomu fransız “Joindre les deux bouts” ifadəsindən alınma tərcümədir. *A bolt from the blue* (“gözlənilməz sürpriz”) (adətən xoşa gəlməyən) idiomu alman “Blitz aus blauem Himmel” ifadəsinin tərcüməsindən yaranıb;

4) Məcəzi mənada işlənmə nəticəsində yaranan idiomlar: *to sow one's wild oats* (“gəncliyində səhv etmək”), *a wet blanket* (“korlama”), *to put (get) one's monkey up* (“qəzəbləndirmək”), *to have a bee in one's bonnet* (“nəyinsə dəlisi olmaq”);

5) Güclü semantik yükə malik olan və bütövün mənasını başa düşmək üçün onun komponentlərinin leksik mənasından asılı olmayan ifadələr: *to pull (draw) somebody's leg* (“ələ salmaq”), *down to the ground* (“bütün varlığı ilə”) [73, 63].

İdiomların təsnifatı nüvə komponenti əsasında da aparıla bilər. Nüvə kimi çıxış edən sözü idiomların böyük əksəriyyətində təyin etmək mümkündür. Lakin bəzi idiomların nüvə komponentinin dəqiqləşdirilməsi komponentin semantikasını və ya idiomun yaranma səbəbi ilə bağlı olur. Məsələn, *Elə oğlandır ki, çayda balıq yan gedər; ipinin üstündə odun yığmaq olmur; Seyid Əhməd əli ilə ilan tutur* idiomlarının birincisində nüvə elementinin *oğlan*, yaxud *balıq*, ikincisində *ip*, yaxud *odun*, üçüncüsündə *əl*, yaxud *ilan* olduğunu dəqiqləşdirmək lazım gəlir. İdiomlarda insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan və quş adlarının işlənməsi diqqəti daha çox cəlb edir.

İdiomların yaranma səbəbinin müəyyənləşdirilməsi də onun semantikasını aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu

cür idiomlar, adətən, qanadlı sözləri, zərb məsəlləri əhatə edir. İdiomların tərkibində şəxs adlarının istifadə edilməsi də onların yaranmasının konkret şəxslə bağlı hadisə ilə əlaqəsini göstərir.

İdiomatik birləşmələrin sözlərin müəyyən leksik-qrammatik söz qruplarına, daha doğrusu, nitq hissələrinə görə fərqlənməsi də onların təsnifat formalarından biridir. Bu halda hər bir qrup üzrə semantik xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq olur. M. Çernov çuvaş dilində idiomatik birləşmələrin dörd semantik-qrammatik qrupunu müəyyənləşdirmişdir: 1) substantiv, 2) adyektiv, 3) adverbial, 4) feli idiomatik birləşmələr [150, 99]. M.Çernovun qeyd etdiyi bu semantik-qrammatik qruplar üzrə ingilis və Azərbaycan dillərindəki idiomların da semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq olar.

İngilis və Azərbaycan idiomlarının müqayisəli tədqiqi onların öz ətrafında tematik qruplar formalaşdırma imkanlarını üzə çıxarır. Tematik cəhətlər üzrə tədqiqat semantik xüsusiyyətləri, idiomun komponentləri arasındakı daxili əlaqələri, idiomların yaranma

mənbələrini üzə çıxarmağa imkan verir. Zənnimizcə, idiomların tematik qruplarının aşağıdakı kimi fərqləndirilməsi doğru olardı:

1. İnsanın hərəkəti, fəaliyyəti və vəziyyətini ifadə edən və tərkibində bədən üzvlərinin adları olan idiomlar. Məsələn: *to take care of somebody* “kiminsə qayğısına qalmaq, kiminsə qayğısını çəkmək”, *to be dead on one’s feet* “əldən-ayaqdan düşmək”, *to offer one’s hand* “evlənmək təklif etmək”, *to keep a still / quiet tongue in one’s head* “susmaq”, *to keep smb at arm’s length* “kimisə yaxın buraxmamaq”, *to keep a stiff upper lip* “ruhdan düşməmək”, *to be in love over head and ears* “aşıq olmaq”, *to keep a tight hand on / over smb* “kimisə tam nəzarət altında saxlamaq”, *to be out at elbows* “maliyyə çətinlikləri olmaq, kasıb olmaq”, *to be by the ears* “kiminləsə münasibəti pozmaq”, *to be on one’s last legs* “son illərini yaşamaq”, *to fit to a hair* “ölçüsü düz gəlmək”, *take up arms for* “kiminsə müdafiəsinə qalxmaq”, *snap one’s fingers at smb. (in smb.’s face)* “kiməsə qarşı nifrətini açıq şəkildə ifadə etmək, məhəl

qoymamaq”, *the voice of one man is the voice of no man* “tək əldən səs çıxmaz”, *one’s fingers are all thumbs* “əlini pişik yeyib”, *to make a clean breast of smth.* “boynuna almaq”, *to keep one’s head above water* “çətinliklə dolanmaq”, *to play into smb’s hands* “kiminsə dəyirmanına su tökmək”, *to pull smb’s leg* “kiməsə başağrısı vermək”, *to cram (ram yaxud thrust) smth down smb’s throat* “öz fikrini başqasına güc ilə qəbul etdirmək”, *he that mischief hatches, mischief catches* “özgəsinə quyu qazan, özü düşər”, *what is bred in the bone will not go out of the flesh* “qozbeli qəbir düzəldər”, *one’s heart is breaking* “ürəyindən qara qanlar axır”, *to pay through the nose* “çoxlu pul ödəmək”;

2. Heyvanlara xas keyfiyyət, əlamət, hal, təzahür bildirən və tərkibində heyvan adları bildirən sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to be smb’s true dog* “kiminsə sədaqətli iti olmaq”, *to be as blind as a bat* “pis görmək”, *to be pigheaded* “tərs olmaq”, *to smell a rat* “təhlükəni qabaqcadan hiss etmək”, *to be a bookworm* “çox oxumaq”, *to cry stinking fish* “ləkə yaxmaq”, *to ride*

Shank's mare / pony “piyada getmək”, *agues come on horse-back, but go away on foot* “dərd gələndə xalvarla gələr, çıxanda misqalla”, *to help a lame dog over a stile* “bələdan qurtarmaq”, *to see how / which way the cat jumps* “işlərin necə gedəcəyini gözləmək”, *it rains cats and dogs* “elə yağış yağır ki, tut ucundan qalx göyə”, *to make cow / sheep's eyes at* “kiməsə məhəbbətlə baxmaq”, *to flog a dead horse* “vaxtı boş yerə sərf etmək”, *to lock the stable door (amer. the barn door) after the horse has been stolen* “toydan sonra nağara”, *to take the bull by the horns* “qətiyyətlə hərəkət etmək”, *to lead smb a dog's life* “kiminsə həyatını zəhərləmək”, *to arouse (yaxud stir up) a nest of hornets* “çoxlu düşmən qazanmaq”, *to let the cat out of the bag* “sirri vermək”, *cry wolf too often* “yalançının evi yandı, heç kim inanmadı”, *it is the last straw that breaks the camel's back* “artıq tamah baş yarar”, *let sleeping dogs lie* “arı yuvasına çöp uzatma”, *can the leopard change his spots?* “qozbeli qəbir düzəldər”, *first catch your hare then cook him* “hoppanmamış hop demə”, *that is a horse of another*

colour “bu – tamam başqa məsələ”, *don't look a gift horse in the mouth* “bəy verən atın dişinə baxmazlar”, *the gray mare is the better horse* “evdə arvad hökmranlıq edir”;

3. Tərkibində quş adları bildirən sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to be an early bird* “erkən durmaq”, *to talk turkey* “düz danışmaq”, *to be chicken* “qorxaq, ağciyər olmaq”, *to cook one's own goose* “öz həyatını məhv etmək”, *to go cuckoo* “aqlını itirmək”, *to think one's geese are swans* “kiminsə haqqında həddindən artıq yüksək fikirdə olmaq”, *birds of feather flock together* “su axar, çuxurunu tapar”, *crows do not pick crow's eyes out* (və ya *hawks will not pick hawk's eyes out*) “it itin ayağını basmaz”, *fine feathers make fine birds* “gözəllik ondur, doqquzu dondur”, *to go half cock* “qəflətən atəş açmaq, müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq, hirslənmək, özündən çıxmaq”, *don't count your chickens before they are hatched* “cücəni payızda sayarlar”, *the old woman is picking her geese* “qar yağır”;

4. Su ilə, su mənbələri ilə bağlı olan və tərkibində həmin anlayışları bildirən sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to be in*

smooth water(s) “çətinlikdən çıxmaq”, *to take the wind out of smb’s sails* “kiminsə planlarını pozmaq”, *to give up the ship* “keçmişlə vidalaşmaq”, *to sail under false colours* “aldatmaq, ikiüzlülük etmək”, *to be in the same boat as someone* “eyni vəziyyətdə olmaq”, *to sail in the same boat* “birgə hərəkət etmək”, *to be in deep waters* “bəlaya düşmək”, *to sail one’s own boat* “müstəqil hərəkət etmək”, *to nail one’s colours to the mast* “inadkarlıq göstərmək, geri çəkilməmək”, *to be between the devil and the deep sea* “çıxılmaz vəziyyətdə olmaq”, *to be at sea* “çaşqınlıq içində olmaq”, *still waters run deep* “suyun lal axanı, adamın yerə baxanı”;

5. Hərbi işlə bağlı olan idiomlar. Məsələn: *to put on a war footing* “döyüş hazırlığı aparmaq”, *to fight one’s battles over again* “ötən günləri xatırlamaq”, *to fight shy of smb* “kimdənsə uzaq olmaq”; *to let loose the dogs of war* “müharibəni başlamaq”, *to sweat the sword* “müharibəni dayandırmaq”, *to bury the hatchet* “sülh bağlamaq”, *to dig up the hatchet / to take up the hatchet*

“müharibəni başlamaq”, *to throw the hatchet / to fling the hatchet / to sling the hatchet* “məsələni şışirtmək”;

6. Tərkibində incəsənət və mədəniyyətlə bağlı sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to play first fiddle* “rəhbər vəzifə tutmaq”, *to ring down the curtain* “işə sona çatdırmaq, nəyəsə son qoymaq”; *to be as fit as a fiddle* “sağlam, gözəl formada olmaq”, *to have a face as long as a fiddle* “qəmgin olmaq”, *to play second fiddle* “ikinci dərəcəli vəzifə tutmaq”, *to blow one’s own trumpet* “özünü tərifləmək, lovğalanmaq”, *to face the music* “çətinliklərə dəyanətlə dözmək”, *to be art and part in smth* “kiminləsə birgə hərəkət etmək”;

7. Tərkibində daş (a stone) sözü olan idiomlar. Məsələn: *to ask for bread and be given a stone* “çörək istəyib daş almaq”, *to leave no stone unturned* “bütün mümkün vasitələrdən istifadə etmək”, *to be stony broke* “müflis olmaq”, *constant dropping wears away (yaxud will wear away) the stone* “səbr elə halva bişər, ey qora, səndən, bəsləsən, atlas olar tut yarpağından”;

8. Tərkibində ərzaq və yeməklə bağlı sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to eat humble pie* “təhqirə dözmək”, *to go bananas* “ağlını itirmək”, *to be in the soup* “çətinlikdə olmaq”, *to quarrel with one’s bread and butter* “mövcudluğunu təmin edən işi atmaq”, *to have a finger in the pie* “nədəsə fəal iştirak etmək, nəyəsə qarışmaq”, *to save one’s bacon* “öz canını qurtarmaq”, *the proof of the pudding is in the eating* “iştah dış altındadır”, *one’s cake is dough* “ümidləri doğrulmadı”, *to keep one’s breath to cool one’s porridge* “susmaq, məsləhət verməkdən vaz keçmək”, *to chew the fat* “çərənləmək, boşboğazlıq etmək”, *appetite comes with eating* “iştah dış altındadır”, *let us return to our muttons* “gəlin əsas məsələyə qayıdaq”;

9. Tərkibində kənd təsərrüfatı ilə bağlı sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to go to seed* “əldən düşmək”, *to put one’s hand to the plough* “işə başlamaq”, *to measure other’s corn by one’s own bushel* – hər şeyi öz arşını ilə ölçmək, *to crop up* “üzə çıxmaq, səhv etmək”, *as you sow, you shall mow* “nə əkərsən, onu da biçərsən”;

10. Tərkibində rəng ilə bağlı sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to feel blue* “qəmgin olmaq”, *to be in the black* “pulu olmamaq”, *to be in the red* “borclu olmaq”, *to stick to one’s colours* “inanclarına sadıq qalmaq”, *to get the blues* “pis əhval-ruhiyyədə olmaq” *to see red* “hirs-lənmək, qəzəblənmək”, *to draw a red herring across the trail* “fikri əsas məsələdən yayındırmaq”, *to get smb white* “kimisə müflis etmək”, *to be off colour* “özünü piss hiss etmək”, *lower / strike one’s colours* “tələblərindən imtina etmək”, *to be white as a dove* “dovşan kimi ağ olmaq”, *lay on the colours* “nəyisə şişirtmək”, *it is a small flock that has not a black sheep* “beş barmağın beşi də bir deyil”, *to bleed smb. white* “kimisə müflis etmək”, *do you see any green in my eye?* “doğrudanmı mən sadələhv, səriştəsiz görünürəm?”, *by all that’s blue!* “lənət şeytana!”;

11. Tərkibində saylarla bağlı sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to be at sixes and sevens* “fikir ayrılığında olmaq”, *nine times out of ten* “əksər hallarda”, *to know how many beams make five* “təcrübəli olmaq”, *to put two*

and two together “əldə olan faktlardan nəticə çıxarmaq”, *four eyes see more than two* “ağıl ağıldan üstündür”, *two dogs over one bone seldom agree* “iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”, *if you run after two hares, you will catch neither* “bir əldə iki qarpız saxlamaq olmaz”, *a bird in the hand is worth two in the bush* “soğan olsun, nağd olsun”, *one swallow doesn't make a summer* “bir gül ilə yaz olmaz”, *there is one good wife in the country, and every man thinks he has her* “heç kəs öz ayranına turş deməz”;

12. Tərkibində fəza cisimləri ilə bağlı sözlər olan idiomlar. Məsələn: *make hay while the sun shines* “dəmiri isti-isti döyərlər”, *to cry for the moon* “mümkün olmayan şeyi tələb etmək”, *what does the moon care if the dogs bark at her?* “it hürər, karvan keçər”, *to have one's star in the ascendant* “uğur qazanmaq”;

13. Tərkibində od ilə bağlı sözlər olan idiomlar. Məsələn: *a burnt child dreads the fire* “ilan vuran ala çatıdan da qorxar”, *out of the frying pan into the fire* “yağışdan çıxıb yağmura düşdük”, *to heap coals of fire on smb's head*

“yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir”, *fiddle while Rome is burning* “başqasının bədbəxtçiliyinə sevinmək”, *to burn one’s ships* “keçmişlə vidalaşmaq”, *all the fat is in the fire* “işlər pisdır”.

14. Tərkibində geyimlə bağlı sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to fit like a glove* “üstünə biçilmək / əyninə oturmaq”, *to get / have / keep smth up one’s sleeve* “gizli bir fikri və yaxud planı olmaq / ehtiyatda (boxçada) bir şey saxlamaq”, *to be in smb’s shoes* “bir kəslə eyni vəziyyətdə olmaq / özünü kiminsə yerinə qoymaq / başqasının vəziyyətini başa düşmək”, *on a shoestring* “az məbləğ pul ilə işə başlamaq / bir işi özünü sıxaraq (pul barədə) görmək”, *to get one’s knickers in a twist* “bərk əsəbiləşmək / acıqlanmaq / özündən çıxmaq / *tumanını başına çevirmək*”, *to tighten one’s belt* “qənaət etmək / özünü sıxmaq”, *to fill smb’s shoes* “bir kəsin yerini tutmaq”, *to pull one’s socks up* “qolunu çırmalayıb işə girişmək / işi daha yaxşı görmək üçün ciddi-cəhdlə çalışmaq”, *to wear the trousers (pants)* “evin kişisi olmaq

(qadın haqqında) / kişini (ərini) qapazaltı etmək / evdə hökmranlıq etmək”, *to talk through one’s hat* “sayıqlamaq”, *a wet blanket* “darıxdırıcı adam / basgasının kefinə soğan doğrayan”, *to keep under one’s hat* “bir şeyi gizli saxlamaq / heç kimə heç nə deməmək”, *to blow / knock smb’s socks off* “bir kəsi təəccübləndirmək / şoka salmaq / çaşdırmaq”, *to lose one’s shirt* “var-yoxdan çıxmaq / çox pul itirmək”, *in stitches* “qəşş etmək / gülməkdən ürəyi getmək / qarnını tutana qədər gülmək”.

Qeyd olunanlar tematik qrupların yalnız bir qismini təşkil etsə də, semantik qrupların müxtəlifliyi və rəngarəngliyi haqqında müəyyən məlumat verir.

A.Rayxşteyn frazeoloji vahidlərdə, xüsusən idiomlarda ikiqat antroposentrizmin mövcud olduğunu bildirir və bunu belə vahidlərin yaranma və istifadədə insanla bağlılığı ilə izah edir [133, 32]. İdiomların komponentlərinin semantikasını və onların bir bütöv kimi mənasında insanla bağlılığı kifayət qədər aydın görünür. Ümumiyyətlə, insanla bağlı idiomlar həm ingilis, həm də

Azərbaycan dilində müəyyən sistem təşkil edir. Bu sistem dildə linqvistika və ekstralingvistik amillərin təsirini üzə çıxarır.

Y.Arsentyeva bu sistemin, dil mənsubluğundan asılı olmayaraq, insan kollektivinə mənsub olan ümumi xüsusiyyətləri, eləcə də sırf ekstralingvistik amillərlə bağlı cəhətləri ifadə etməsi qənaətinə gəlmiş, sistem daxilində idiomların insanın fiziki, psixi vəziyyətini, fəaliyyətini, davranışını, maddi vəziyyətini göstərən semantik qruplarını ayırmışdır [90, 4-5].

Son dövrlərdə idiomların semantik xüsusiyyətləri kifayət qədər aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə müqayisəli tədqiqatlara daha çox diqqət verilir. Belə tədqiqatlar son nəticədə həm də dil ilə mədəniyyət arasında münasibətlərin, mədəniyyətlər arasında fərqli və oxşar xüsusiyyətlərin üzə çıxarılmasına xidmət edir [52, 58, 65, 83, 90, 131, 133, 137]. Tədqiqat işlərində idiomların semantikasının ümumi məsələləri ilə yanaşı, onların semantik kateqoriyaları, semantik təşkili,

semantikası ilə quruluşu arasındakı münasibətlər də araşdırılır.

İdiomların semantikası mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Hər bir idiomun semantik mürəkkəblik dərcəsinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi yanaşma və təhlil tələb edir. Müəyyən iki dildə oxşar struktur, ortaq nüvə elementi əsasında formalaşan idiomların semantikası heç də həmişə eyni olmur. Hər bir idiomun mənasi minimal semantika daşıyan komponentlərin mənaları zəminində təyin olunur. Lakin bu, o demək deyildir ki, idiomun semantik quruluşu, elementləri bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda olan mikro sistem kimi təsəvvür edilə bilməz. İdiomların semantikası onu təşkil edən komponentlərin semlərinin birləşmə xüsusiyyətlərindən asılıdır. İdiomun mənasi onun komponentlərinin mənalarının mexaniki cəmi kimi təzahür etmir. Bu məna daha arxa planda qalan minimal məna komponentlərinin, semlərin özünəməxsus cəmidir.

İnsan xarakteri onun əxlaq və davranışına xas xüsusiyyətlərin toplusudur. Xarakter mənfi və müsbət

cəhətlərə malik olur. Ona görə də idiomları insan xarakterinin mənfi və müsbət cəhətlərinin ifadəçisi kimi iki qrupa ayırmaq olar.

Satqınlıq, zülmkarlıq, məddahlıq, kobudluq, arsızlıq, qiybətçilik, ikiüzlülük, yaltaqlıq, biganəlik, xəsislik, yalançılıq və s. keyfiyyətlər insan xarakterinin mənfi cəhətlərini təşkil edir. İstər Azərbaycan dilinin, istərsə də ingilis dilinin idiomatikasında insan xarakterinin mənfi cəhətlərini ifadə edən xeyli sayda idiom vardır.

“İdiomatik sistemin mənfi mənaya doğru meyli, ümumi semantik assimetriyası adamların mənfi hadisələrə emosional və nitq reaksiyası nəticəsində baş verir. Kəskin mənfi emosional vəziyyətdə hadisəyə münasibət bildirilərkən hazır sabit söz kompleksindən daha çox istifadə edilir” [132, 6].

İdiomları semantik qruplarda birləşdirərkən onların ifadə etdiyi bütöv məna əsas götürülür. İnsanın əclaflıq, satqınlıq, rəzillik kimi mənfi xarakterik xüsusiyyətini bildirən ingilis idiomlarına aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: ing. *paint somebody black, crowd the*

mourners, a bad actor, sell a person, fiddle while Rome is burning, swear black is white, shoot the sitting pheasant, hit a man when down.

Azərbaycan dilində də alçaqlıq, rəzillik, əclaflıq mənalarını ifadə edən idiomlar az deyildir: *qoyun dərisinə girmiş canavar, çörəyi dizinin üstədir, saman altından su yeridən, özgəsinə quyu qazan, dava dağarcığı, başı pambıq ilə kəsmək, Mazandaran çaqqalı* və s.

O saman altından su yeridən Gülpərinin bu işdə əli var (H.Mehdi).

Don't you think it's playing it rather low to show the private which a woman has written to you? (W.Maugham).

İkiüzlülük, riyakarlıq bildirən idiomlara *a double game, window-dressing, play a double game, show a false face, look one way and row another, cry with one eye and laugh with the other, shoot at a pigeon and kill a crow* və s. birləşmələri misal göstərmək olar.

Laurie could hunt with the hound and run with the hare – and be whig or Torry, saint or sinner, as the wind stood.

Qəddarlıq, rəhmsizlik bildirən idiomlar böyük qrup təşkil edir. Məsələn: *king stock, drop (weep) millstones (one's eyes drop millstones), to out – Herod.*

The woman looked at her for a long time. And we'll forgive you for your hard heart (J.Steinbeck).

Azərbaycan dilində də eyni mənanı ifadə edən oxşar idiomlar vardır. *Boğazını üzmək, əzib toza döndərmək, boğazını gəmirmək, yer üzündən silmək, yer üzündən götürmək* kimi idiomlar qəddarlıq, rəhimsizlik bildirmək üçün istifadə edilir.

İngilis dilində naqqallıq, zəvzəklik və s. xüsusiyyətlər bildirən idiomlar yarımqrupuna *be a lot of noise, swap lies, shoot (throw) the ball, spend (waste) breath (one's breath), a man (a person) of many words* kimi idiomları daxil etmək olar.

But the condemnation is almost an idle beating of the air because it goes contrary to the movements of industry and trade.

Tənbəllik, iş görməyə həvəs göstərməmək bildirən idiomlar: *eat the bread of idleness, a man of nothing to do, sit like a bump on a log* və s.

But Morris must understand, I can't sit still and twiddle my thumbs when it's necessary to do something.

Play smb false, leave smb in the lurch idiomları yalançılıq keyfiyyətini bildirir: *She makes me tell her everything I do, and of course I have to take up some yarn.*

Dildə insan xarakterinin mənfi cəhətlərini ifadə edən idiomlar olduğu kimi, onun müsbət tərəflərini bildirən idiomlar da vardır. Kişilik, qətiyyətlilik, cəsurluq, əməksevərlik, müstəqillik, xeyirxahlıq, xarakter bütövlüyü, sədaqətlilik, dözümlülük, əliaçıqlıq, təmkinlilik və s. insan xarakterinin müsbət cəhətləridir.

Məsələn, *have one's heart in the right place* idiomu mehriban olmaq, xoş hisslər bəsləmək mənalını ifadə edir.

A heart of gold “qızıl ürək”: *Jane's so immeasurably kind.*

She has a heart of gold “Ceyn son dərəcə mehribandır.

Onun ürəyi qızıldır”.

Bu idiomatik birləşmədə *qızıl* sözü “dəyərli, qiymətli” mənasında işlənərək birləşmənin ümumi semantikasında insan xarakterinin müsbət xüsusiyyətini əks etdirir. *Qızıl ürəyi olmaq* birləşməsi başqa dillərdə də işlənir.

To think the world of smb, to give the shirt off one's back, to give (lend, stretch out) a helping hand to smb, to draw smb out of the mire, to help the lame dog over a stile, to bear the blame idiomları insanın ədalətli, mehriban, yaxşı olmasını bildirmək üçün işlədilir.

İnsanın zahiri görkəmi, onun davranışı və s. haqqında fikir formalaşdıran idiomlar da çoxdur və onlar müxtəlif tematik semantik qruplarda təmsil oluna bilər. Qeyd edək ki, idiomlar çox zaman insanın bədən üzvlərinin adları ilə işlənir. Somatik frazeoloji birləşmələrin frazeologiyada ayrıca bir qrup təşkil etdiyini söyləyən Ə.Hacıyeva somatik frazeologizmlərin tərkibində 40-a qədər bədən üzvü bildirən sözün işləndiyini qeyd edir [23, 155]. Bu fikri idiomlar haqqında da demək olar. Həm ingilis, həm də Azərbaycan idiomlarını onların tərkibindəki somatizmlərə görə də qruplaşdırmaq olar. Müşahidələr

göstərir ki, idiomların tərkibində çoxlu miqdarda somatizmlər işlənir. Məsələn, *qol (arm)*, *dodaq (lip)*, *ayaq (foot)*, *çiyin (shoulder)*, *burun (nose)*, *diz (knee)*, *bədən (body)*, *baş (head)*, *qulaq (ear)*, *ürək (heart)*, *əl (hand)*, *üz (face)*, *ayaq (leg)*, *barmaq (finger)*, *ağız (mouth)*, *boyun (neck)*, *dəri (skin)* və s. Qeyd olunanlar və başqa bədən üzvlərinin adlarının iştirak etdiyi idiomlar müəyyən qrup təşkil edir. Belə idiomlar müstəqil nitq vahidi kimi işlənir. Birləşmə şəklində olan idiomlar müstəqil dil vahidi kimi digər sözlərlə semantik-qrammatik əlaqələrdə olur. İdiomlar semantik tam kimi çıxış edir. Onların komponentləri bir-birilə əlaqələnir, qaynayıb qarışır, öz müstəqilliyini itirir, məcazi mənə alır. Sabit mənə bütövlüyü, daxili forma, sabitlik idiomlara xas olan əsas əlamətlərdir və onlar idiomların semantik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Bizə elə gəlir ki, semantikasından asılı olaraq idiomlar üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir: ekspressivlik, məcazilik və obrazlılıq.

İdiomları mənaca bir sözlə əvəz etmək mümkündür. Müq. et: *He had certain shyness in expressing himself by word of mouth* “O, fikrini həmişə sözlə ifadə etməyə çətinlik çəkirdi”. *We must behave very carefully. We must save our faces* “Biz özümüzü yaxşı aparmalıyıq, abrimızı gözləməliyik”.

İnsanın bədən üzvlərini bildirən sözlərin nüvə komponenti funksiyasında çıxış etdiyi idiomların hər birini müxtəlif semantik yarımqruplara ayırmaq olar. Tərkibində *əl* (*hand*) sözü olan idiomları aşağıdakı mənaları bildirən tematik qruplara ayırmaq olar:

1) Fəaliyyət, yaxud fəaliyyətsizlik, süstlük bildirən idiomlar: ing. *to play one's hands for all it is worth* (“məqsədinə nail olmaq üçün hər şeyə əl atmaq”), *fold one's hands* (“əlini qoynuna qoyub oturmaq”, “barmaq tərپətməmək”), *to stay one's hand* (“hər hansı hərəkətdən çəkinmək”); azərb. *əli cibində gəzmək*, *əlini yanına salıb durmaq*, *əlini ağdan qaraya vurmamaq*.

Although angry at the way the League had thrown out a mutually agreed compromise, Hill and Lloyd decided to

stay their hand untill after the house of Commons questions. The gnats of employers he worked for in Cork would see an old workman dying on the streets and not lift a hand to help him (Ch.Dickens);

2) Hərəkətin icra tərzini bildirən idiomlar: ing. *hand down* (“asanlıqla”), *with one hand tied behind one’s back* (“asanlıqla”), *to set one’s hands to smth.* (“hər hansı bir işə başlamaq, iş görmək”); azərb. *əldən iti olmaq, əli ağır olmaq, əldən zirək olmaq* və s.

I can run this pub with one hand tied behind my back (Ch.Dickens). – Mən bu pivəxananı çox asanlıqla idarə edə bilərəm.

I won’t set a hand to such tomfoolery for one, - replied Tommy (R.L.Stevenson) “Mən heç bir kəs üçün belə boş şey üçün iş görmərəm, - Tommi cavab verdi”.

3) bacarıqlılıq və ya bacarıqsızlıq bildirən idiomlar: ing. *a good (crack) great hand* (“əлиндən hər iş gələn”), *a bad / poor hand at smth.* (“əлиндən heç nə gəlməyən”); azərb. *əli qızıldır, əli işə yatmur, əli qatıq kəsmir, əlini pişik yeyib* və s.;

4) müştərək iş, həmfikirlik bildirən idiomlar: ing. *to extend a hand of friendship* (“dost əlini uzatmaq” / “kömək əlini uzatmaq”), *every man’s hand against one* (“hamı bir nəfərə qarşı”), *to strengthen smb’s hand* (“dayaq olmaq”), *to give a helping hand* (“kömək əlini uzatmaq”); azərb. *əl uzatmaq, əl tutmaq*;

5) bir işin yerinə yetirilməsi və ya yetirilməməsini bildirən idiomlar: ing. *to put one’s hand to the plough* (“əlləri gicişmək”), *to try one’s hand at smth* (“bəxtini sınamaq”), *not to lift a hand* (“barmaq tərپətməmək”); azərb. *əli bənd olmaq, əl-ayağını itirmək, əl-ayağı soyumaq, əl-ayaq açmaq* və s.;

6) fəal işə hər hansı maneə olduğunu bildirən idiomlar: ing. *to bind smb’s hand and foot* (“əl-qolunu bağlamaq”), *to take / bear a hand in* (“əl bulamaq”); azərb. *əl-ayağı bağlanmaq, əl-ayağı yanına düşmək, əl-ayağına dolaşmaq*;

7) nəyəsə nail olunmasını bildirən idiomlar: ing. *to fall into good / firm hands* (“yaxşı əllərə düşmək”), *to be off*

smb's hands (“müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaq”); azərb. *əldə keçirmək, əldə saxlamaq və s.*;

8) emosional vəziyyət bildirmək üçün işlənən idiomlar: ing. *rub one's hands* (“əllərini bir-birinə sürtmək [məmnunluq bildirmək üçün]”);

He sighed and rubbed his hands with pleasure like a man newly restared to liberty (W.Scott) “O, köksünü ötürdü və yenidən azadlığa çıxmış adam kimi, *əllərini bir-birinə sürtdü*”.

9) adət, vərdiş, ənənə, inanc və s. ilə bağlı olan idiomlar: ing. *to ask for a lady's hand* (“evlənmək təklif etmək”), *to offer smb one's hand* (“məhəbbət elan etmək”); azərb. *ürək vermək*.

10) məkanla bağlı idiomlar: ing. *on all hands* (“əlini hara atırsa” / “hər yerdə” / “hər tərəfdən”), *to be ready / lie to one's hand* (“əlinin altında olmaq”), *to be in a single hand* (“bir əldə olmaq”); azərb. *əlinin altında və s.*

Hesab edirik ki, bu, nüvə komponenti *əl (hand)* sözü olan idiomların tematik qruplarının tam siyahısı deyildir. İdiomların semantikasının daha geniş araşdırılması onların

əlavə semantik qruplarının müəyyənləşdirilməsinə imkan verə bilər.

İngilis və Azərbaycan dillərində mənalı üst-üstə düşən və fərqlənən idiomlar da çoxdur. Bir sıra hallarda semantik uyğunluq özünü müxtəlif qruplara məxsus idiomlarda da göstərir. Lakin indiki mərhələdə onların hamısının araşdırılıb üzə çıxarılması müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Məsələn, ingilis dilinin frazeoloji lüğətində [177, 942] 20000-dən artıq frazeoloji vahid toplandığı halda, Azərbaycan dilində belə həcmli lüğət hələ yoxdur.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, insanın bədən üzvləri ilə bağlı olan idiomların 40 somatizm əsasında formalaşdığı göstərilir. Lakin əlavə etmək lazımdır ki, onların sırasına bəzi ümumi sözlər də daxil edilmişdir. Məsələn, *body* – *bədən*. İdiomları hər bir somatizm üzrə tematik qruplara ayırmaq 40 qrupu təmsil edəcək təsnifat tələb etmiş olardı. Belə təsnifatda məna qruplarının qismən üst-üstə düşməsi, bir-birinə yaxınlığı istisna olmayacaqdır. Bu məsələni bir qədər də aydınlaşdırmaq üçün mərkəzi elementi *göz (eye)*

olan idiomatik ifadələrin təsnifatını verməyə çalışaq. Bu halda *əl (hand)* və *göz (eye)* sözlərinin mərkəzi komponent kimi iştirak etdiyi idiomatik birləşmələrin tematik qrupları ilə bağlı ümumi mənzərə açılacaq və tematik qrupların müqayisəsini aparmaq imkanı yaranacaqdır.

Tərkibində *göz (eye)* komponenti olan idiomatik birləşmələrin aşağıdakı tematik qruplarını fərqləndirmək olar:

1) hərəkətin icra tərzini bildirən idiomlar: ing. *to sleep with one eye open* (“bir gözü açıq yatmaq” [narahat yatmaq]), *to catch smb’s eyes* (“baxışlarını tutmaq”), *to feast one’s eyes on* (“baxdığından həzz almaq”); azərb. *gözlərini zilləmək, göz qoymaq, gözünün ucu ilə görmək* və s.;

2) göz ilə qiymətləndirmə bildirən idiomlar: ing. *to give smb the beady (fishy) eye* (“kiməsə çəp, əyri baxmaq”), *to have one’s eye in* (“bir şeyi qiymətləndirmək”), *to see with half an eye* (“ilk baxışdan görmək”), *to keep a*

jealous eye on (“bir şeyə şübhə ilə yanaşmaq”); azərb. *gözü ilə yemək, gözü ilə süzmək* və s.;

3) gözün fiziki fəallığı ilə bağlı hərəkət intensivliyi bildirən idiomlar: ing. *eyes like gimlete* (“gözləri kəlləsinə çıxma”); azərb. *gözündən od yağmaq, gözündə ildırım çaxmaq* və s.;

4) məkan bildirən idiomlar: ing. *before smb's eyes* (“bir kəsin gözləri qarşısında”); azərb. *gözü dünyanı görmək* və s.;

5) görmə ilə bağlı zaman anı bildirən idiomlar: ing. *to see with half an eye* (“ilk baxışdan görmək”); azərb. *bir göz qırpımında, gözünü açıb yumunca* və s.;

6) gözün iştirakı ilə hərəkət bildirən idiomlar: ing. *one's eyes draw straws* (“gözləri axmaq”), *to pipe one's eyes* (“gözünün suyunu tökmək”); azərb. *göz süzdürmək* və s.;

7) emosional vəziyyət bildirən idiomlar: ing. *eyes on stalks* (“qorxudan, təəccübdən gözləri bərələ qalma”), *to have (keep) one's eyes glued on* (“gözünü çəkməmək”); azərb. *gözünün qarasını sıxmaq* və s.;

8) fiziki vəziyyət bildirən idiomlar: ing. *to leap to the // strike one's eye // take smb's eye* (“gözə girmək”); azərb. gözünü əbədi yummaq və s.;

9) mehribanlıq, səmimiyyət bildirən idiomlar: ing. *to cast (make) sheep's eyes at smb* (“məhəbbət dolu baxışlarla baxmaq”); azərb. göz bəbəyi olmaq və s.;

10) adətlə, inanclarla bağlı olan idiomlar: ing. *an eye for an eye and tooth for a tooth* (“əvəz-əvəz”); azərb. *gözə gətirmək, gözlə çatdatmaq* və s.;

11) xeyirxah olmayan arzu bildirən idiomlar: ing. *damn your eyes!* (“gözlərin çıxsın!”), *cock-eyed* (“çəpgöz”); azərb. *gözünə qan dolmaq, gözündən qan-yaş axıtmaq, gözü qurumamaq* və s.

İngilis dilinin frazeoloji lüğətində nüvə sözü *eye* (“göz”) olan 124 idiomatik birləşmə qeydə alınmışdır. Bundan başqa, nüvə komponentin digər söz olduğu və tərkibində *eye* işlənən idiomatik birləşmələr də böyük çoxluq təşkil edir [177, 249-256]. Əlbəttə, bu qədər idiomatik birləşmənin hər birinin yerini müvafiq semantik qruplarda təyin etmək olduqca çətinidir. Bir sıra idiomatik

birdəşmələrin əsl mənası onun işləndiyi kontekstdən asılı olur. Belə hallarda eyni idiomun iki semantik qrupda yer almasına şərait yaranır.

Tərkibində *göz (eye)* və *əl (hand)* komponenti olan idiomların tematik qruplarının sayının 10-dan artıq olması göz qabağındadır. Bu tematik qruplardan bəzilərinin arasında məna və məzmun yaxınlığı vardır. Fəaliyyətin məkan və zaman xarakteristikalarını, emosional vəziyyət, arzu, hal bildirən idiomlarda semantik yaxınlıq daha aydın hiss edilir. Digər tematik qruplar isə bir-birindən xeyli fərqlənir. Bu qənaətə gəlməyə hər iki dilin materialı əsas verir.

Araşdırdığımız dillərdə bir sıra idiomlar arasındakı fərqlər ekstralingvistik amillərdən qaynaqlanır. İdiomların semantik xüsusiyyətlərindəki oxşarlıq və fərqlər bu dillərdəki idiomların mənalarının konfrontativ araşdırılması ilə müəyyənləşdirilir. Bu zaman müxtəlif yanaşmalar mümkündür. Oxşarlıq nüvə komponenti, yaxud idiomun formalaşma səbəbi əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Nüvə komponentinə görə

oxşarlığa istinad etsək, daha maraqlı mənzərənin şahidi olarıq. Bu halda materialın seçilməsi də çətin deyildir.

Misallara müraciət edək. *All eyes are turned to* (“hamının diqqətinin eyni adama , eyni hadisəyə yönəlməsi”): *Suddenly there had ceased to be conversation anywhere in the room. The eyes of every one were upon her* (E.Caldwell) (“Qəfildən otaqdakı söhbət kəsildi, iştirak edənlərin hamısının baxışları ev sahibəsinə dikildi”).

Tərcümədəki *baxışları* sözü mətndəki *gözləri* sözünün qarşılığı kimi verilmişdir. İdiom səviyyəsində tərcümədə hər iki sözdən istifadə etmək mümkündür. İngilis dilində eyni mənada *to be in the public eye* (“diqqət mərkəzində olmaq”) idiomu da işlənir.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində eyni mənalı idiom hadisə və vəziyyətin baş verməsi səbəbindən doğur. Müəyyən işə görə ətrafdakıların diqqətini özünə cəlb etmək, işə görə diqqət mərkəzində olmaq subyekt və obyektə onun ətrafdakıların bir qisminin eyni zamanda baxmasını gerçəkləşdirir. Bu hal idiomun tərkibində *göz* sözünün nüvə komponenti kimi seçilməsinə əsas

vermişdir. Məlumdur ki, *göz* sözünün ən geniş yayılmış və daha işlək mənası “görmək” anlayışı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, etimoloji baxımdan da *göz* ismi ilə *gör* feli eyni kökdən törəmiş sözlərdir. Misallar: *gözüm onu görmək istəmir, gözünü silib bax, hər iki qonşunun gözü onları çoxdan almışdı* [55, 307]. *Göz* sözünün “görmək” mənası “baxmaq” anlayışı ilə bağlıdır. *Baxmaq* və *görmək, baxıb görmək, baxıb gülmək* və s. söz birləşmələrinin mərkəzində *göz* müəyyən obyektə yönəltməklə görmə vasitəsi ilə qavramanın baş verməsini diqqətə çatdırmaq durur. Əşya və hadisənin eyni anda bir neçə adamın diqqət mərkəzində olması onun çoxluq üçün maraqlı olmasından irəli gəlir. İdiom müəyyən sayda adamın eyni zamanda bir obyektə baxması əsasında formalaşmışdır. Sonralar bu idiom diqqət mərkəzində olan hadisəni ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir, yəni hamının eyni zamanda nəyəsə, kiməsə baxması əsas deyildir. Hadisə, obyekt, subyekt çoxluğun maraq mərkəzində olduqda bu idiomdan istifadə edilir. Məsələn: *Hamının gözləri İraqa dikilmişdir.*

In the winds eyes (“dənizdə”) [müq. et: azərb. *Küləyin əksinə*]: *Meanwhile the schooner gradually fell off and filled again upon another tack, sailed swiftly for a minute or so and brought up once more dead in the winds eyes* (R.L.Stevenson). “Hərdənbir qayıq aşır və yenidən qüvvə toplayaraq bir-iki dəqiqə üzür və yenə də küləyin əksinə yönəlirdi”; ing. *all hands* (“hamı göyərtəyə”); azərb. *əldən düşmək* (yorulmaq), *qulaq asmaq* (dinləmək), *göz qoymaq* (baxmaq), *başdan eləmək* (qovmaq), *əl vermək* (salamlaşmaq, görüşmək), *dil vermək* (öyrətmək), *əl açmaq* (dilənmək), *ürək qızdırmaq* (inanmaq), *diş ağartmaq* (irişmək), *dil tökmək* (yalvarmaq), *ürəyinə toxunmaq* (qəlbinə toxunmaq) və s.

İdiomatik birləşmələr içərisində somatik tərkibli birləşmələrin seçilməsi onunla bağlıdır ki, o bütün dillərin idiomatikasında ən əsas rol oynayır, çünki, bədənin bütün üzvləri insanın fiziki fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Biz əgər beynimizlə (baş) dərk ediriksə, gözlərimizlə görür, qulaqlarımızla eşidiriksə, əllərimizlə bu və ya digər bir hərəkəti, hadisəni, prosesi həyata keçiririksə, bu

sadalananları həyata keçirmək üçün mütləq onun dalınca getmək gərəkdir. Bunun reallaşmasını isə ayaqlarımızın köməyi ilə həyata keçiririk.

Tərkibində *ayaq (foot)* komponenti olan idiomatik birləşmələr ingilis dilində Azərbaycan dilinə nisbətən *əl (hand)* və *göz (eye)* komponentli idiomatik birləşmələrdən az işlənir. Tərkibində *ayaq (foot)* sözü olan idiomları aşağıdakı mənaları bildirən tematik qruplara ayırmaq olar:

1) Hərəkət, ayaqla getmək prosesini bildirən idiomlar:

Hərəkətin növ və formaları dildə həm qrammatik ifadə, həm də məntiqi cəhətdən müxtəlif olur. Belə ki, hərəkətin çoxcəhətli növləri arasında aşağıdakı növləri fərqləndirmək olar: subyektin müstəqil olaraq icra etdiyi hərəkətlər; bu və ya digər subyektin təsiri ilə baş verən hərəkətlər; məhdud çərçivədə və ya bir yerdə baş verən hərəkətlər. Bütün bu hərəkət prosesini bildirən *ayaq (foot)* tərkibli idiomatik birləşmələr hərəkətin bəzi proseslərini dəqiqliklə ifadə edir:

a) gəzmə, yerləş prosesi: ing. *to set foot on foot* (“ayaq açmaq”), *to foot the road* (“piyada çox yol getmək”); azərb. *ayaq atmaq, ayaq açmaq* və s.;

b) yerişin xarakteri: ing. *to have two left hands* (“ağır taxtalı olmaq”[ağır-ağır gedən adam haqqında]), *to be light on one's feet* (“yüngül rəqs etmək”); azərb. *ayaqdan iti olmaq, ayağını sürümək* və s.;

2) cəmiyyətdəki vəziyyəti, mövqeyi bildirən idiomlar: ing. *to get smb. on his feet* (“ayağa durmaq”[sərbəst olmaq mənasında]), *to be on one's feet* (“ayağı yer almaq”); azərb. *ayaq üstə durmaq* və s.;

3) insanların qarşılıqlı münasibətini bildirən idiomlar: *to rush smb. off his feet* (“bir kəsi işləməyə məcbur etmək // dəhmərləmək”), *to lick smb's feet* (“qarşısında əyilmək // yaltaqlanmaq // kiminsə önündə alçalmaq”). Bu qrupa daxil olan “mane olmaq, hər şeyi ləngitmək ” mənalı idiomatik birləşmələrə Azərbaycan dilindəki *ayağı daşa dəymək, əl-ayağını bağlamaq, ayağının altını qazmaq, ayağını kəsmək, iki ayağını bir başmağa dirəmək* idiomları uyğun gəlir.

4) İnsanın fiziki vəziyyətini bildirən idiomlar: *to put on a war footing* (“döyüş hazırlığı aparmaq”), *to have one’s feet in the grave* (“bir ayağı gorda olmaq”), *to be dead on one’s feet* (“yorğun olmaq”); azərb. *ayağı sürüşkən olmaq, əldən-ayaqdan düşmək* və s.;

5) insanın fəaliyyətini, hərəkətin xarakterini və nəticəsini bildirən idiomlar: *to get one’s foot ladder* (“uğur qazanmaq”), *to put smth on foot* (“bir şeyin əsasını qoymaq”), *to put one’s foot in* (“səhvə yol vermək // biabır etmək”), *to get (have) the foot of smb* (“bir kəsi qabaqlamaq // müvəffəqiyyətə şansı olmaq”), *to keep one’s footing* (“öz yerini saxlamaq”), *to have the ball at one’s feet* (“çətin vəziyyətdən uğurla çıxmaq”), *to put one’s best foot first* (“mümkün olan hər şeyi etmək”), *with both feet* (“son sözüylə”), *to get one’s feet wet* (“başlamaq”), *to come on the hot foot* (“tələsik gedib qayıtmaq”); azərb. *bir ayağını burdan, o biri ayağını ordan qoymaq, ayağı büdrəmək* və s.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, *foot* (ayaq) tərkibli ingilis idiomlarının mənası, onların metaforikləşməsinə

baxmayaraq, birbaşa somatik tərkibin əsas mənası ilə bağlıdır, amma Azərbaycan dilində bu tipli idiomların mənaları özünəməxsus şəkildə meydana çıxır. Məsələn, *ayaq* tərkibli idiomların ayaq anlayışına heç bir aidiyyəti olmur: *ayağı ağır olmaq* (hamilə qadın haqqında), *ayaq almaq* (bir şeydə iştirakçı olmaq), yaxud da insanın savadsızlığını *ayağından tutub silkələsən də bir şey çıxmaz* (yəni heç nə bilməyəcək), inamsızlığını *ayağına daş da dəysə, elə biləcək mən etmişəm*, inadkarlığını *ayağı girməyən yerə başın soxur // iki ayağını bir başmağa soxur* və insana xas başqa mənfi keyfiyyətlər ifadə edə bilir.

Deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar ki, somatizmlərin özləri, ətraflarına digər leksemləri cəmləyib, onlarla əlaqəyə girərək, idiomların mənasını formalaşdırır. Lakin müasir ingilis və Azərbaycan dillərində somatizmlər çoxmənalı olduqlarından, onların mənalарının hər biri ayrıca tematik qrupu formalaşdırıa bilir.

Müxtəlif sistemli dillərdə işlənən ekvivalent idiomatik ifadələrin semasioloji təhlili belə bir qənaətə gəlməyə əsas

verir ki, bir çox idiomların semantikasını bilavasitə komponentlərin leksik-semantik potensialı ilə bağlıdır. Bu, ilk növbədə, idiomatik komponentlərin funksional-fizioloji, yaxud sosial-simvolik aspektində ehtiva olunur. Məsələn, nitq orqanlarını bildirən sözlərin iştirak etdiyi idiomların əksəriyyətinin semantikasını danışmaq, yaxud susmaqla bağlı ifadələrdir. “Ürək” anlayışı ifadə edən sözlərlə formalaşmış birləşmələrin əksəriyyətində insanın emosional-psixi vəziyyəti əks olunur. Bu mənada müxtəlif dillərdə “baş” mənalı söz ilə formalaşmış idiomların semantikasının zənginliyi və rəngarəngliyi diqqəti daha çox cəlb edir. Belə idiomlar əksər hallarda psixi fəaliyyət bildirir. Onların bir çoxu əqli qabiliyyətin mövcudluğunu, yaxud yoxluğunu əks etdirir. Bir çox xalqlarda insanın ağılı onda beynin (başın) olması ilə alleqorik şəkildə əlaqələndirilir, bu isə idiomun müvafiq mənasının obrazlılığındakı analogiyanı şərtləndirir: “şüursuz, küt olmaq” mənalı həmin orqanların realıqda mümkün olmayan vəziyyəti (ingilis dilində *empty head*, Azərbaycan dilində *boş baş*), orqanın müəyyən əşya ilə

(ingilis dilində *a wooden head*, Azərbaycan dilində *taxtabaş*) müqayisə yolu ilə ifadə edilə bilər. Bu tematikaya aid idiomların məhsuldarlığını ilkin obrazlılıq təmin etmişdir.

İdiomun mənasının onun konstituentlərinin leksik mənası ilə qarşılaşdırılması məsələsinin araşdırılması idiomların semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı, transformasiya zamanı bir-birinə yaxın mənalara malik müxtəlif idiomların semantik müqayisəsinin aparılması da vacibdir.

III FƏSİL

İDİOMLARIN TRANSFORMASIYASI YOLLARI

3.1. Müxtəlif sistemli dillərdə idiomların ekvivalentliyi və transformasiyası məsələləri

Müxtəlif sistemli dillərdə eyni kateqoriyadan olan vahidlərin qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi ilk növbədə bu vahidlər arasında uyğunluqlar və uyğunsuzluqları aydınlaşdırmağı tələb edir. Kontrastiv tədqiqatlar belə dillərdə qarşılaşdırıla və ya bir-birini əvəz edə biləcək vahidləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Hər bir dilin lüğət fondunda idiomatik ifadələr özünəməxsus yer tutur. Onların qarşılaşdırılmasında bir sıra cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilməsi lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, idiomatik ifadələr müxtəlif sistemə malik olan dillərdə əsasən fərqli struktura və semantikaya malik olsa da, onların bir qisminə müəyyən uyğunluq, yaxınlıq da müşahidə edilir.

Semantikası ve strukturuna görə uyğn gln idiomatik ifadələr müəyyən qrup təşkil edir. Müxtəlif dillərin materialları əsasında aparılmış tdqqatlardan aydın olur ki, uyğnluqlar ya yalnız semantikaya, ya yalnız struktura, ya da həm semantika, həm də struktura görə ola bilər. Məsələn, ingilis dilində *to take oneself in hand*, Azərbaycan dilində *zn l almaq*, rus dilində *взять себя в руки*, ingilis dilində *to shut one's eyes*, Azərbaycan dilində *gz yummaq*, rus dilində *закрывать глаза* birləşmələrində komponentlərin ve mənanın eyniliyi diqqəti cəlb edir. Sintaktik baxımdan müxtəlif sistemə malik dillərə aid olan birləşmələrdə oxşar komponentlərin sıralanmasnda frq aydın görünür. Bu frq müvafiq dilin sintaktik xsusiyytlri, sintaktik normaları ilə bağlıdır ve əhəmiyyətli rol oynamır, yəni idiomatik ifadələrin komponentlərinin sıralanması onların məna ve komponent oxşarlığına heç bir təsir göstərmir.

Bu ve ya digər sözün birləşmədəki ətrafı, distributiv imkanları onun mənasına müəyyən təsir göstərir. Sözün birləşmədəki mənası onun lüğəvi mənasından əsaslı

şəkildə fərqlənə bilər. Bu, idiomatik ifadələr üçün daha səciyyəvidir. Ona görə də idiomatik ifadələrin ekvivalentlik məsələsi ayrıca tədqiqat obyektinə ola bilər. Müəyyən dilə aid idiomların başqa dilə tərcüməsi və ya transformasiyası tərcüməşünaslığın həll etməli olduğu mühüm problemlər sırasına daxildir.

Tərcüməşünaslıqda ekvivalentlik məsələsi, bədii tərcümədə ekvivalentlik həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tərcüməşünaslığa aid tədqiqatların əksəriyyətində bu məsələ müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmışdır. Adekvatlıq, ekvivalentlik və uyğunluq məsələləri barədə müvafiq elmi ədəbiyyatda ətraflı məlumat vardır. A.D.Şveysərə görə, ekvivalentlik ilkin məlumatların mənbə dilin daşıyıcılarına göstərdiyi təsirlə bütün əhəmiyyətli cəhətlərinə görə eyniliyidir [156, 92-96]. Ekvivalentliyi tərcümə və orijinalda məzmun ümumiliyi (məna yaxınlığı) kimi qəbul edən tədqiqatçılar da çoxdur [118, 51; 123, 103-119]. Ekvivalentlik bu və ya digər vahidin başqa bir dildə olan qarşılığı ilə tam eyniyyət təşkil etməsidir. Burada struktur və komponent

oxşarlığı vacib şərt deyildir. Məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərində *özünü ələ almaq* və *to take oneself in hand* ifadələri *göz yummaq* və *to shut one's eyes* ifadələri ekvivalent dil vahidləridir. Onların transformasiyası, yəni bir dildən digərinə köçürülməsi heç bir çətinlik törətmir. Belə birləşmələrdəki komponent oxşarlığı onların ekvivalentliyi üçün əhəmiyyət daşımır. Əlbəttə, müxtəlif dillərdə işlənən və bu şəkildə yaxın olan idiomların yaranması təsadüfi deyildir. Belə oxşar ifadələrin meydana çıxmasında müəyyən bir qanunauyğunluq vardır.

Beləliklə, bu və ya digər əşyaya (kəmiyyətə) bərabər tutulan, hər hansı cəhətdən ona uyğun gələn, onu əvəz və ya ifadə edə bilən əşya (kəmiyyət) bir-birinə ekvivalent sayılır. Bədii tərcümədə belə bərabərqiymətliliyi təmin etmək çətinidir, çünki tərcümə zamanı mənbə dilin sistemi ilə tərcümənin edildiyi dilin sistemi arasındakı fərqlər orijinalın məzmununun tam saxlanması imkanını məhdudlaşdırır. Ekvivalentliyi müəyyənləşdirmək üçün meyar rolunu orijinaldakı məna elementlərinin saxlanması

oynayır. Bunu əsas götürərək V.Komissarov ekvivalentliyin beş tipini fərqləndirir:

- 1) tərcümə materialında orijinaldakı məzmun saxlanır;
- 2) orijinalın və tərcümə olunmuş materialın ümumi məzmunu eyni kommunikasiya məqsədini güdməklə yanaşı, eyni dilxarici situasiyanı əks etdirir;
- 3) leksik tərkibdə və sintaktik strukturda paralellər olur;
- 4) sintaktik struktur qorunur;
- 5) orijinala tərcümə olunmuş material arasında maksimal yaxınlıq olur [118, 52-56]. Əslində, beşinci tip ekvivalentlik anlayışının təyin edilməsi ilə bağlıdır. Burada ekvivalentliyin sərhədləndirilməsində müəyyən qədər yaxınlıq vardır. Maksimal yaxınlığı qiymətləndirmə vasitəsi və ya meyarı yoxdur. Ona görə də idiomların transformasiyası zamanı maksimal yaxınlıq adı altında ekvivalentlikdən danışmaq özünü doğrultmur.

Müxtəlif dillərdəki idiomatik ifadələrin ümumi səciyyə daşması və müəyyən məqamlarda struktur-semantik oxşarlıq təşkil etməsi dilçilik ədəbiyyatında “dillərarası ekvivalentlik” kimi qiymətləndirilir [112, 12]. Buraya

məna və üslubi çalarına görə oxşar, komponentlərin tərkibi və struktur-qrammatik təşkili cəhətdən uyğun gələn sabit birləşmələr daxildir.

Hər hansı gümana gəlməyən və ya çətin baş tutan işdən bəhs edilərkən ingilis dilində *when pigs fly, castles in the air, if ifs and ans were pots and pans* və *if the sky falls, we shall catch larks* idiomlarından istifadə edilir. Bu idiomları Azərbaycan dilinə hərfən müvafiq olaraq “donuzlar uçanda”, “qəsrlər havada”, “əgər əgərlər və vələr çaydan və qazan olsa”, “səma nə vaxt yerə enərsə, torağayları da o vaxt tutarıq” kimi tərcümə etmək olar. Lakin, göründüyü kimi, Azərbaycan dilində belə ifadə və ya idiom yoxdur. Deməli, bu idiomlar Azərbaycan dilinə tərcümə deyil, transformasiya edilməlidir. Başqa sözlə, həmin idiom Azərbaycan dilində onun semantikasına uyğun idiomla əvəz edilməlidir. Azərbaycan dilində bu məqamda *dəvənin quyruğu yerə dəyəndə* idiomundan istifadə olunur. Komponent oxşarlığı tam aradan qaldırılsa da, transformasiya zamanı semantik ekvivalentlik əldə olunur.

“Ölmək” mənasını bildirmək üçün ingilis dilində *to kick the bucket* idiomundan istifadə edilir. Onun Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi belədir: “vedrəyə təpik vurmaq”. Lakin bu birləşmə Azərbaycan dilində idiom səciyyəsi daşmır, yəni ingilis dilindəki idiomun mənasını verə bilmir. Bu məqamda Azərbaycan dilində *dünyasını dəyismək, rəhmətə getmək* idiomlarından istifadə edilməsi daha düzgündür.

Tərs, inadçı adamdan bəhs edərkən ingilis dilində *what is bred in the bone will not go out of the flesh, can the leopard change its spots?* idiomları işlədilir. Bu idiomları Azərbaycan dilinə hərfən müvafiq olaraq “Sümükdə böyüdülən ətdən çıxmaz”, “Bəbir xallı dərisini dəyişə bilərmi?” kimi tərcümə etmək olar. Lakin Azərbaycan dilində belə idiomlar yoxdur, ona görə də ingilis dilindəki həmin idiomların qarşılığı kimi *qozbeli qəbir düzəldər* atalar sözündən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Eyni fikirdə olan insanların bir-birini müdafiə etməsi, bir-biri ilə həmrəy olması ingilis dilində *crows don't pick crow's eyes, hawks will not pick hawk's eyes out* idiomları

ilə ifadə edilir. Azərbaycan dilində onların hərfi tərcüməsi belədir: “Qarğalar qarğanın gözünü çıxarmır”, “Qırğılar qırğının gözünü çıxarmaz”. Göründüyü kimi, hərfi tərcümə ingilis dilindəki mənanı vermir. Onun qarşılığı kimi Azərbaycan dilində *it itin ayağını basmaz* atalar sözündən istifadə etmək olar.

Atalar sözləri, idiomlar və frazeoloji birləşmələrə aid tədqiqatlarda müxtəlif sistemli dillərdə idiomların ekvivalentliyi məsələsi həmişə mübahisə obyektinə olmuşdur. Frazeoloji birləşmənin başqa dilə transformasiya zamanı bir sözlə əvəz edilməsi məsələsi ilə bağlı fikirlər də vardır. Məsələn, bir fikrə görə, bütöv bir birləşmənin mənası bir sözlə ifadə oluna bilməz. Zənnimizcə, bu fikirdə müəyyən həqiqət vardır, çünki eyni bir fikri bir sözlə ifadə etmək mümkündürsə, o halda bunun üçün iki və daha artıq sözdən ibarət birləşmədən istifadə edilməsinə ehtiyac yoxdur. Əlbəttə, dildə hər bir vahidin öz yeri vardır. Dil mürəkkəb bir sistemdir. Müəyyən fikrin müxtəlif yollarla, müxtəlif sözlərlə ifadəsi dilin imkanlarının göstəricisidir. Ayrı-ayrı ifadə

vasitələrindən istifadə edilməsi müxtəlif məqsədlərə xidmət edə bilər.

Birləşmənin bir sözlə əvəz edilməsi məsələsinə münasibət bildirən S.Əliyeva yazır: “Razılaşmaq lazımdır ki, frazeologizmi sözlə ekvivalent hesab etmək heç də frazeologizmlə sözü eyniləşdirmək demək deyil. Məsələ burasındadır ki, biz sözlə frazeologizmi sinonim kimi işlədə bilirik. Bu hal həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində müşahidə olunur. Məsələn: *əldən düşmək – yorulmaq; to get on one’s nerves – to annoy, to irritate*. Məhz bu mənada frazeologizmlə söz bir-birinə ekvivalent sayılır və buna heç bir şübhə yoxdur. Əlbəttə, sözlə frazeologizm bir-birindən fərqlənməsə, onlar dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrinə aid edilməz. Bu fərq şübhəsiz ki, mövcuddur” [17, 101].

Müxtəlif sistemli dillərin idiomlarının bir-birinə struktur, struktur-semantik, semantik baxımdan yaxınlığı və uzaqlığı müəyyən səbəblərlə şərtlənir. Struktur-genetik cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən, coğrafi yaxınlığa və uzunmüddətli mədəni-tarixi əlaqələrə malik

olmayan, müxtəlif sistemli dillərdə işlədilən ekvivalent idiomatik ifadələrin bir sıra struktur-semantik və leksik-semantik cəhətləri diqqəti cəlb edir. Belə ifadələrin komponent tərkibində, qrammatik təşkilində, leksik tərkibində, idiomatik variantlığında, struktur sinonimlərinə malik olmasında müəyyən oxşarlıqlar nəzərə çarpır. Ekvivalent idiomatik ifadələrin struktur təşkilində analogiya onların obrazlılığının ümumdil xarakteri ilə şərtlənir. Məsələn, Azərbaycan dilində *gözə girmək (soxulmaq)* ifadəsinin ekvivalenti ingilis dilində *drag (pull) by ears*, rus dilində *кидаться (метаться) в глаза* idiomlarıdır. Burada ümumiliyi təmin edən cəhətlərdən biri sinonim fel komponentlərinin bir-birini əvəz edə bilməsidir. Fel komponentlərinin sinonimliyi başqa ekvivalent idiomatik ifadələrdə də müşahidə olunur. Müq. et: ing. *lay (put) a finger*, azərb. *əlini batırmaq (bulaşdırmaq)*, rus. *пачкать (мазать) руку*.

Burada bir məsələnin üstündə dayanmaq zəruridir. Obyekt dildə mənbə dildə olan idiomun mənasına uyğun gələn qarşılıq olmadıqda transformasiya aparılması lazım gəlir.

Tərcüməşünaslıqda bu vəziyyət leksik transformasiya adlanır. Y.Retsker leksik transformasiyanın yeddi növünü fərqləndirir:

- 1) mənanın diferensiasiyası;
- 2) mənanın konkretləşdirilməsi;
- 3) mənanın inkişaf etdirilməsi;
- 4) mənanın generalizasiyası;
- 5) antonimik tərcümə;
- 6) tam çevirmə;
- 7) tərcümə prosesində meydana çıxan itkilərin aradan qaldırılması [135, 39].

Müxtəlif sistemli dillərin idiomlarının bir-biri ilə uyğun gəlməsi halları az deyildir. İdiomların başqa dilə hərfi tərcüməsi mübahisə doğuran bir məsələdir. Bu məsələyə bir çox tədqiqatçılar münasibət bildirmişlər. Onlar arasında həm hərfi tərcüməni rədd edənlər, həm də bir sıra idiomlar üçün qəbul edənlər, həm hərfi tərcümədən, həm də transformasiyadan istifadə etməyin tərəfdarları olanlar vardır. Bəzi müəlliflər idiomların hərfi tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyünü dillərin milliliyi ilə

əlaqələndirmirlər. Bəzi dilçilər isə, əksinə, bu əlaməti dilin milli xüsusiyyətində görürlər. Məsələn, S.Murtuzayev yazır: “... ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi, tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir” [34, 28].

İdiomlarda millilik güclüdür. İdiomların onların aid olduqları dilin daşıyıcılarının dünyagörüşü, təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etnik-fəlsəfi baxışları, məişəti, təfəkkür tərzii və s. ilə bağlılığını qeyd edən S.Əliyeva göstərir ki, idiomların başqa dilə hərfən tərcümə oluna bilməməsi də əsasən bununla bağlıdır. Onun fikrinə görə, frazeoloji vahidlərin hərfi tərcüməsi prosesində leksik-semantik baxımdan bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. İdiomların tərcümə oluna bilməməsi faktı özünü daha çox doğruldur. Əksərən onlar ya ekvivalentilə əvəzlənir, ya da leksemlərlə verilir [17, 102].

İdiomların kiçik bir qismində həm uyğunluq, həm də uyğunsuzluq özünü göstərir. Məzmun oxşarlığı olmadan formal oxşarlığa malik qarşılıqlar, yaxud transomonimlər məhz belə idiomlardandır. Məsələn, rus dilindəki *сделать*

(что-либо) на свою голову idiomu Azərbaycan dilində “nəyi isə özbaşına etmək” ifadəsi ilə verilməlidir, çünki rus dilində “özünə ziyan etmək, özünə pis etmək” Azərbaycan dilində “heç kəs ilə hesablaşmadan etmək” deməkdir. Yaxud *на руках (у кого-либо) умереть* ifadəsi Azərbaycan dilində “əldə ölmək” və ya “(kiminsə) əlində ölmək” ifadəsilə verilməlidir. Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. *На руках (у кого-либо) умереть* idiomunda “öz əcəli ilə ölmək” məzmunu vardır. Onun Azərbaycan dilinə transformasiyası zamanı isə əks mənə verən ifadə və ya idiom əmələ gəlir: *əldə ölmək*, yaxud *(kiminsə) əlində ölmək*. Bu transformlar Azərbaycan dilində “öz əcəli ilə ölməmək”, “kiminsə tərəfindən öldürülmək” mənasını verir. Bu tipli idiomların transformasiyası xüsusi diqqət tələb edir. Deməli, komponentlərin oxşarlığı heç də həmişə tərcüməyə əsas vermir və ya komponent oxşarlığına malik idiomlar transformasiyaya zəmin yaratmır.

Tərcümə prosesində tərcüməçi analiz və sintez əməliyyatları aparmış olur. Orijinalda deyilən fikir, yəni

mənbə dildəki kontekst aşağı ekvivalentlik dərəcəsindən başlayaraq yuxarıya doğru təhlil edilir. Obyekt dildə kontekstin qurulması zamanı isə əksinə, yuxarı ekvivalentlik səviyyəsindən aşağıya doğru sintez əməliyyatı gedir. Ekvivalentliyin beşinci tipi aşağı səviyyəyə uyğun olub dil işarəsi (söz) səviyyəsində ekvivalentlikdir.

Orijinaldakı sözün tərcümə olunmuş mətndə onun qarşılığı kimi verilmiş sözlə denotativ, konnotativ və dildaxili mənaları üst-üstə düşərsə, bu sözləri leksik səviyyədə, ekvivalentliyə görə birinci qrupa aid etmək və eynimənalı leksik tərcümə vahidi adlandırmaq olar.

Denotativ və konnotativ mənalar üst-üstə düşərsə, o halda həmin sözləri 2-ci qrupa aid etmək və oxşar leksik tərcümə vahidi adlandırmaq olar. Yalnız denotativ mənanın üst-üstə düşdüyü sözləri 3-cü dərəcəli ekvivalentliyə malik vahid saymaq, variant kimi qəbul etmək olar.

Yuxarıda göstərilmiş üç cəhətin heç birinin üst-üstə düşmədiyi halı tərcümədə psevdoekvivalentin işlədilməsi ilə eyniləşdirmək mümkündür.

Ekvivalent idiomatik ifadələrin yaranmasında adların mühüm rolu vardır: Azərbaycan dilində *ürəyinə yol (açar) tapmaq*, alman dilində *Hand auf die Tasche (Beytel) haafen*, rus dilində *находиться нуть (дорогу, доцтун) к сепдиу* idiomlarında əsas mövqedə məhz ad durur. İngilis dilində analoji semantikaya malik idiomatik ifadədə sinonimlik fellərin payına düşür: *fix (hang, have) a millstone about one's neck*. Ümumiyyətlə, adların ekvivalent idiomatik ifadələrin yaranmasında fəal iştirak etməsi bir sıra dillər üçün xarakterikdir. Məsələn, ismi sifətlərin çıxış etdiyi idiomatik ifadələrdə nisbətən semantik müstəqillik hiss olunur. Müq. et: ing. *make a fine hang*, azərb. *başqa (özgə) gözlə baxmaq*, rus. *смотреть другими глазами*. Müşahidələr göstərir ki, müxtəlif sistemə malik dillərdə “sifət + isim” strukturlu idiomatik ifadələr daha geniş yayılmışdır. Məsələn: ing. *a loose tongue, the iron heel*, azərb. *boş baş, böyük ürək*,

rus. *пустая голова, большое сердце*. Belə ifadələrin semantikasını əşya, yaxud şəxsin obrazlı səviyyəsinə yönəlmişdir. Bu tipli idiomlar üçün xarakterik cəhət onlarda struktur semantikanın mövcud olmamasıdır. Müxtəlif sistemə malik dillərdə idiomatik ekvivalentliyin yaranmasında iki somatik komponentinin çıxış etməsi hallarına da rast gəlmək olar. Məsələn: ingilis dilindəki *from hand to foot* idiomunun ekvivalenti Azərbaycan dilində *başdan ayağa*, rus dilində *с головы до ног, лицом к лицу*; ing. *shoulder to shoulder*, azərb. *çiyin-çiyinə*, rus. *плечом к плечу*.

Aşağıdakı idiomlarda isə müəyən psixofiziki vəziyyət, hal ifadə olunur: ing. *a lump rose in one's throat*, azərb. *ağzında dili qurudu*, rus. *язык присох к гортани*. Belə birləşmələrin felləri, bir qayda olaraq, keçmiş zamanda işlənir.

İdiomatik ifadələrin müxtəlif dillərdə bir-birinə uyğun gəlməsi müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Başlıca səbəb kimi fəal dillərarası əlaqəni göstərmək olar. Bu uyğunluğun digər səbəbini passiv dil əlaqələrində

axtarmaq lazımdır. Bir çox hallarda idiomlar bir dildən digərinə hərfi tərcümə olunur və o şəkildə də işlədilərək həmin dilin malına çevrilir. Bu zaman dil qohumluğu, mənşə ümumiliyi, ərazi yaxınlığı, iqtisadi və mədəni əlaqələr də mühüm rol oynayır.

Əlbəttə, idiomların tərcümə yolu başqa dilə keçməsi və həmin dildə möhkəmlənməsi üçün müəyyən zaman tələb olunur. İdiomun başqa dildə yer almasına onların struktur modelləri və komponentlərinin oxşarlığı da təsir göstərir.

Bir çox xalqlarda insanın ağılı onda beynin (başın) olması ilə alleqorik şəkildə əlaqələndirilir. Bu isə həmin xalqların dilində oxşar idiomların yaranmasına səbəb olur: Müq. et: ing. *empty head*, azərb. *başıboş*, ing. *a wooden head*, azərb. *taxtabaş, kütbeyin*.

İdiomatik ifadələrin transformasiyası zamanı onların tərkibində olan müəyyən komponentin müxtəlif sistemli dillərin daşıyıcıları üçün tanış məzmunlu hadisələrlə bağlılığı da nəzərə alınmalıdır. Belə hallarda müxtəlif sistemli dillərdə bir-biri ilə uyğun gələn idiomları

tapmaq daha asan olur. Transformasiyanın düzgün aparılması idiomlar lüğətində idiomların sözlər üzrə qruplaşdırılmasına imkan yaradır.

Məlumdur ki, qorxu hiss edərkən, güclü həyacan keçirərkən insan müxtəlif emosional-psixi vəziyyətlərə düşür. Bu hal bütün xalqlara xas olduğundan belə vəziyyətlərlə bağlı idiomlar müxtəlif sistemlərə malik olan dillərdə oxşar ola bilər. Müq. et: azərb. *canına üşütmə düşdü*, ing. *have cold feet*. Bu qəbildən olan idiomlarda əsas element kimi daha çox “ürək” mənalı söz çıxış edir: azərb. *ürəyi düşmək, ürəyi parçalanmaq*, ing. *one's heart leaped into one's mouth, one's heart sank into boots*, rus. *сердце падает, сердце рвется на части* və s. Belə idiomların oxşarlığını, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hisslərin ümumbəşəri xarakter daşması təmin edir. Bu baxımdan idiomun mənasının leksik mənə ilə qarşılaşdırılması idiomların semantik xüsusiyyətlərini öyrənməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Transformasiya zamanı bir-birinə yaxın mənalara malik

müxtəlif idiomların semantikasının müqayisəsi də vacibdir.

İdiomların müxtəlif sistemli dillərin birindən digərinə tərcüməsi zamanı onların ekvivalentlik dərəcəsinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Ekvivalentlik idiomların strukturunun dillərarası eyniliyi kimi nəzərdə tutulur. Bu zaman idiomun strukturunun leksik dolğunluğu və üslubi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. İdiomatik ekvivalentlik kateqoriyasının öyrənilməsinə həsr olunmuş və qarşılaşdırıla bilən dillərin idiomlarının struktur-qrammatik təşkilinin nəzərə alındığı tədqiqatlardan fərqli olaraq bu məsələ ekvivalentlik (vahidlərin məzmun cəhətdən tam və ya qismən eyniliyi) və konqruentlik (forma cəhətdən tam və ya qismən eynilik) arasında da müəyyənləşdirilə bilər. Burada ingilis və Azərbaycan dillərindəki idiomların sintaktik təşkilində ola bilən fərqlərin müəyyənləşdirilməsinə kömək məqsədi ilə üçüncü bir dilin – rus dilinin materialından da istifadə edirik.

Araşdırmalar göstərir ki, idiomlar arasında qismən və ya tam ekvivalentlik müşahidə edildiyi kimi, ekvivalentliyin olmadığı hallara da təsadüf edilir. Ekvivalentliyin məzmun, struktur-semantik baxımdan əsas meyarı idiomların hər iki dildə semantik oxşarlığı, onların konnotativ mənasının qismən və ya tam üst-üstə düşməsidir. Bu halda başlıca rolu əsas mənaya görə ekvivalentlik oynayır. Müq. et: azərb. *əlindən sürüşüb çıxmaq*, *əlindən çıxmaq* – ing. *to slip through one's fingers* – rus. *проскользнуть между пальцев*, azərb. *gözünə kül üfürmək* – ing. *to throw dust in someone's eye* – rus. *пускать пыль в глаза*, azərb. *göz-gözə // üz-üzə gəlmək* – ing. *face-to face* – rus. *лицом к лицу*, azərb. *boğazını yırtmaq* – ing. *to scream at the top of one's lungs* – rus. *рвать глотку*.

Bu idiomatik ifadələrdən bəzilərində tam ekvivalentlik idiomların ifadə etdiyi məzmun əsasında formalaşır. Həm məzmun, həm də ifadə planına görə ekvivalentlik də müşahidə olunur. Müq. et: azərb. *gözünə kül üfürmək* – ing. *to throw dust in someone's eye* – rus.

пускать пыль в глаза. Bir sıra idiomlarda fərqli cəhət özünü daha çox ifadə planında göstərir: azərb. *əlindən sürüşüb çıxmaq*, *əlindən çıxmaq* – ing. *to slip through one's fingers* – rus. *проскользнуть между пальцев*. Rus və ingilis dillərində bu idiomda *barmaqlar* sözü işlənirsə, Azərbaycan dilində *əl* sözündən istifadə olunur. Başqa bir misalı nəzərdən keçirək: ing. *to draw the wool over someone's eyes* – rus. *водить кого-либо за нос* – azərb. *başını piyləmək*, *başını aldatmaq*. Bu idiomdakı məna Azərbaycan dilində öz ifadəsini başqa bir idiomda da tapır: *çaya susuz aparıb*, *susuz gətirmək*.

Ayrı-ayrı dillərdə eyni və ya yaxın mənaya malik idiomun tərkibində leksik vahidlərin fərqli, semantik əlaqələrinin müxtəlif olması tez-tez müşahidə edilir. İngilis və Azərbaycan idiomlarının tərkibində *head* – *baş*, *eye* – *göz*, *hand* – *əl*, *heart* – *ürək*, *mouth* – *ağız*, *tongue* – *dil* kimi sözlər yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Belə idiomatik sırada qrup semi diferensiallaşdırıcı əsas funksiyasında çıxış edir. Məsələn, “düşüncə prosesi” verbal şəkildə *head (brain)* – *baş* komponenti əsasında

reallaşır: *to cudgel one's brains over something – nəyinsə üstündə baş sındırmaq*. Bununla yanaşı, müxtəlif sistemli dillərdə məzmunu görə ekvivalent olan idiomlarda yaxın mənalı sözün işlədilməsi ilə üzə çıxan fərq də müşahidə olunur: ing. *to bare one's heart* – azərb. *ürəyini boşaltmaq* – rus. *узнуть дышу*. Bu cərgədə rus dilindəki idiomda *cepдye* (“ürək”) əvəzinə *дыша* sözündən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan və ingilis dillərində isə göstərilən nümunələrdə və bir çox digər ekvivalent idiomlarda qrup semi eyni sözlə ifadə olunmuşdur.

Ekvivalentlik nəzəriyyəsinin çatışmayan cəhətlərindən biri də idiomlarla söz arasında semantik fərqi qəbul edilməməsi faktıdır. Bu, idiomun məna strukturunun sözün məna strukturuna nisbətən daha mürəkkəb quruluşa malik olması ilə əlaqədardır. Buna görə də idiomatikaya çox vaxt semantik baxımdan müxtəlif söz birləşmələri aid edilir.

Ekvivalentlik leksik sinonimi olan idiomlara aid edilə bilməz. İdiomun vahid məna strukturu sözün məna strukturuna nisbətən daha mürəkkəbdir. Xüsusən

konnotasiya baxımından nitqdə bu iki dil vahidinin mütləq (tam) qarşılıqlı əvəz edilməsi faktı istisna edilir. Dildə konnotasiya baxımından fərqli cəhətlər mühüm rol oynayır. Konnotasiya idiomun semantikasının ayrılmaz atributudur.

İdiomatik ekvivalentliyə təsir göstərən digər mühüm amil idiomun quruluşudur. İdiomun struktur (leksik və sintaktik) təşkili birinci amillə müqayisədə tam struktur-semantik ekvivalentin olmasını daha asanlıqla aydınlaşdırmağa imkan verir. Alman və rus idiomlarının müqayisəsi əsasında A.D.Rayxşteyn leksik tərkib (komponent tərkibi) və sintaktik strukturu fərqləndirir. O, komponentlərin bu və ya digər tematik qrupa semantik aidliyinin idiomların dillərarası ekvivalentliyinə zəif təsir göstərdiyini qeyd etmiş və bu cəhətin yalnız az sayda idiomda təzahür etdiyini göstərmişdir [133, 120]. Belə idiomlar, adətən alınma idiomlar olur. Onlar qədimliyi, müəyyən dini hadisələrə aidliyi ilə seçilir. Məsələn, ing. *Achilles' heel* – azərb. *Axilles dabanı* – rus. *ахиллесова пята*, ing. *one's own flesh and blood* – azərb. *qanı və*

canı – rus. *плоть и кровь*, ing. *all skin and bones* – azərb. *bir dəri, bir sümük* – rus. *кожа да кости*, ing. *an eye for an eye, a tooth for a tooth* – azərb. *gözə-göz, dişə-diş* – rus. *око за око, зуб за зуб*.

Müxtəlifsystemli dillərdə idiomların struktur-semantik ekvivalentliyinin aşağı olması dillərin leksik-semantik sistemində yuxarıda sadaladığımız komponentlərin ya tamam olmaması, ya da çox az işlənməsi ilə əlaqədardır.

Tərkibində *head* – *baş*, *eye* – *göz*, *hand* – *əl*, *heart* – *ürək*, *mouth* – *ağız*, *tongue* – *dil* kimi sözlər olan idiomların struktur-semantik ekvivalentlik dərəcəsi yüksəkdir. Müq. et: ing. *to cry one's eyes out* – azərb. *gözünün qarasını tökmək* – rus. *выплакать все глаза*, ing. *to hold / carry one's head high* – azərb. *başını dik tutmaq* – rus. *высоко держать голову*, ing. *to turn someone's head* – azərb. *başını pıylətək* – rus. *вскружить голову кому-либо*, ing. *to throw dust in someone's eye* – azərb. *gözünə kül üfürmək* – rus. *пускать пыль в глаза*, ing. *with all one's heart* – azərb. *bütün qəlbi ilə / canla-başla* – rus. *от всего*

сердца / всем сердцем, ing. lay hand on – azərb. əl qoymaq / ələ keçirmək – rus. прибрать что-либо к рукам, ing. to be with one foot in the grave – azərb. bir ayağı gorda olmaq – rus. стоять одной ногой в могиле, ing. to twist someone round one's little finger – azərb. kimi isə barmağına dolmaq – rus. обвести вокруг пальца кого-либо.

Tərkibində bədən üzvlərini bildirən komponent (somatizm) olan idiomlar arasında ekvivalentlərin sayı çoxdur. Bu, somatizmlərin frazeoloji vahidlər əmələ gətirməkdə məhsuldarlığı ilə bağlıdır.

İdiomların sintaktik strukturunda ekvivalentlik onların tərkibinə daxil olan sözlər arasındakı əlaqənin eyniliyinə də əsaslanır. İdiomların struktur-semantik ekvivalentliyinin az olması onları təşkil edən komponentlərin məhsuldarlığının aşağı olması ilə şərtlənir. Fikrin obrazlı ifadəsi müxtəlif dillərdə müxtəlif cəhətlərə malik olur. Ona görə də obrazlı ifadələrin işləndiyi idiomların ekvivalentlik dərəcəsi aşağı olur. Belə idiomları tərcümə etmək daha çətindir [134, 124]. Bəzən

aşağıdakı nümunələrdə göstərilən şəkildə ekvivalentlik də müşahidə olunur: ing. *to gnash one's teeth* – azərb. *dişlərini qıcamaq* – rus. *скрежетать зубы*, ing. *two heads are better than one* – azərb. *ağıl ağıldan üstündür* – rus. *одна голова хорошо, а две лучше*, ing. *to keep an eye / one's eyes on somebody* – azərb. *kimsədən gözünü çəkməmək* – rus. *не спускать глаз с кого-либо*, ing. *to listen open-mouthed* – azərb. *ağzını açıq qoymaq / ağzı açıq qalmaq* – rus. *разинуть рот*.

“İdiomatik sistemin mənfi mənaya doğru meyli, ümumi semantik assimetriyası insanların mənfi hadisələrə emosional və nitq reaksiyasının nəticəsində baş verir. Kəskin mənfi emosional vəziyyətdə hadisəyə münasibət bildirərkən hazır sabit söz kompleksindən daha çox istifadə edilir” [132 6]. Obrazlı idiomatik ifadələrin işlənməsi də emosional vəziyyətlə bağlı olur. Lakin emosional vəziyyətdən asılı olaraq çox zaman istifadə olunan idiomatik ifadələrin ekvivalentliyi psevdoekvivalentliyə uyğun gəlir.

İdiomların semantik və leksik quruluş amillərinin qarşılıqlı təsirinin araşdırılması müxtəlif ekvivalentlik növlərini müəyyən etməyə imkan verir:

- 1) struktur-semantik ekvivalentlik;
- 2) semantik ekvivalentlik;
- 3) struktur-psevdoekvivalentlik.

Ekvivalentliyin müəyyələşdirilməsinə belə yanaşmada semantik, leksik və struktur amillər əsas götürülür. Bu, ingilis və Azərbaycan dillərində ekvivalentliyin aşağıdakı *növlərini* ayırmağa əsas verir:

- 1) tam ekvivalent idiomlar – semantik, konnotativ və leksik cəhətdən eyni olan idiomlar;
- 2) qismən, natamam ekvivalentlər – bu qrupdan olan idiomları bir neçə yarımqrupa bölmək olar: a) leksik cəhətdən eynilik təşkil edən, semantikasına görə fərqlənən idiomlar, b) semantik və konnotativ cəhətdən eynilik təşkil edən, lakin leksik cəhətdən cüzi fərqlənən idiomlar;
- 3) idiom-analoqlar.

Qeyd olunanlara aid kifayət qədər nümunələr göstərmək olar. Müq. et: ing. *to be at hand to* – azərb.

əlinin altında olmaq – rus. *быть под рукой*, ing. *to hold one's tongue* – azərb. *dilini dinc saxlamaq / dilini farağat qoymaq* – rus. *непридержатъ язык*, ing. *to twist someone round one's (little) finger* – azərb. *kimi isə barmağına dolamaq* – rus. *обвести вокруг пальца кого-либо*, ing. *to stand on one's own two feet* – azərb. *ayaq üstündə möhkəm dayanmaq* – rus. *твёрдо стоять на ногах*, ing. *to be bound hand and foot* – azərb. *əl-ayağını bağlamaq* – rus. *связать себя по рукам и ногам*, ing. *to wash one's hands* – azərb. *əllərini yumaq* – rus. *умыть руки*, rus. *to lose one's head* – azərb. *başını itirmək* – rus. *потерять голову*, ing. *to poke one's nose into someone's business / affairs* – azərb. *burnunu başqasının işinə soxmaq* – rus. *совать свой нос в чужие дела*, ing. *to have got one's head screwed on one's shoulders* – azərb. *çiyinləri üstə başı olmaq* – rus. *иметь свою голову на плечах*, ing. *cannot see an inch beyond / before one's nose* – azərb. *burnundan uzağı görməmək* – rus. *не видеть дальше собственного носа*.

İdiomların ifadə və məzmun planlarının üst-üstə düşməsi struktur-semantik ekvivalentlərin təyin edilməsində mühüm rol oynayır. Üst-üstə düşmə tam və natamam ola bildiyindən tam və natamam struktur-semantik ekvivalentlərin də fərqləndirilməsinə zəmin yaranır. Azərbaycan və ingilis dillərində tam struktur-semantik ekvivalent idiomlarda həm məna eyniliyi ilə, həm də tərkib eyniliyi, oxşarlığı özünü göstərir.

Azərbaycan və ingilis dillərində leksik cəhətdən ekvivalent olan idiomlar bir sıra hallarda semantikasına görə fərqlənir. Məsələn, ing. *to lose one's head* idiomu azərb. *başını itirmək* idiomuna leksik cəhətdən ekvivalentdir, lakin semantik tutumuna görə ondan daha darlığı ilə fərqlənir. Azərbaycan dilində bu idiom bir neçə mənada işlənir:

- 1) “düşünmədən, baş işletmədən nəşə etmək, özünü itirmək”;
- 2) “pis yola düşüb, pis adamlarla oturub-durmaq, onlara qoşulmaq, onların əlində alət olmaq”;
- 3) “nəyəsə aludə olub çətin vəziyyətə, bəlaya düşmək”.

Azərbaycan və ingilis idiomlarının bir qismi semantikasına görə və üslub baxımından ekvivalent olub, leksik cəhətdən cüzi fərqlənir. Buna *bir ayağı qəbirdə olmaq* – *one foot in the grave* idiomunu misal göstərmək olar.

Natamam struktur-semantik ekvivalentlər adı altında elə, adətən, idiomlar nəzərdə tutulur ki, onların semantikasi uyğun olsa da, komponent tərkibi müəyyən qədər fərqlənir. Müq. et: ing. *to curl the lip* – azərb. *dodağını büzmək / əymək* – rus. *скривить / надуть губы*, ing. *to be all ears* – azərb. *diqqətlə qulaq asmaq* – rus. *во все уши слушать*, ing. *to have one's eye on something / someone* – azərb. *kimdənsə gözünü çəkməmək* – rus. *не спускать глаз с кого-либо*, *to have something at one's finger tips* – azərb. *beş barmağı kimi bilmək* – rus. *знать что-либо как свои пять пальцев*, ing. *to feel / find one's feet* – azərb. *ayağa qalxmaq* – rus. *встать на ноги / обрести (твердую) почву под ногами*, ing. *one's hair stood on end* – azərb. *tükləri biz-biz durdu* – rus. *волосы дыбом встали*, ing. *to take something to heart* – azərb.

ürəyinə salmaq – rus. *принимать что-либо близко к сердцу*.

Bu idiomlarda felin dəyişməsi də özünü göstərir. Lakin leksik komponentlərin sayındakı fərq və onların dəyişməsi ümumi məzmununa, idiomun funksional xüsusiyyətlərinə təsir göstərmir. Qeyd olunan cəhət yeni mənanın hansı dildə hansı və nə qədər sözün birləşməsi ilə əmələ gəlməsindən asılıdır. Müxtəlif sistemli dillərdə, bu amil idiomların tərkibindəki komponentlərin sayında fərqlərə səbəb olur. Məsələn, “ölüm” anlayışının bildirilməsində mənanı gücləndirmək üçün birləşməyə əlavə sözlər artırılır. Müq. et: ing. *to put somebody to sleep* – azərb. *əbədi yuxuya göndərmək* – rus. *обрести кого-либо на вечный сон*.

İdiomların bir dildən digərinə tərcüməsi və transformasiyası zamanı əsas diqqət semantik oxşarlığa, məzmun eyniliyinə yönəldilməlidir. İdiomların tərkib komponentlərinin olduğu kimi tərcümə edilməsi ekvivalent variantın seçilməsinə mane olur. Bu hal qəbul edilməzdir. Məsələn, ingilis dilindən tərkibində

heart (“ürək”) sözü olan idiomu tərcümə edərkən onun Azərbaycan dilində tapılmış qarşılığında *ürək* deyil, *can* komponenti ilə rastlaşırıqsa, o halda idiomun hərfi tərcüməsindən yox, həmin qarşılıqdan istifadə etmək doğru olardı.

Müxtəlif sistemli dillərdə idiomların ekvivalentliyini təmin edən amillərdən biri də insanın müxtəlif emosional-psixi vəziyyətini müşayiət edən jestlər və bədən hərəkətləridir. Belə hərəkətləri ifadə edən söz birləşmələrinin məcazi mənada işlənməsi nəticəsində müxtəlif idiomatik vahidlər meydana çıxır. Bu cür birləşmələr jestlər və bədən hərəkətlərini bildirərkən, eyni zamanda onların rəmzi mənalarını da (çiyinlərini sıxmaq, başını tərپətmək və s.) ifadə etmiş olur. Müxtəlif xalqların, etnik qrupların emosional jestlərinin oxşarlığı müxtəlif dillərdə oxşar idiomların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, Azərbaycan dilində *əllərini sındırmaq* birləşməsinin malik olduğu semantika ingilis dilində *wring one's hand* birləşməsi ilə ifadə olunur. Həmçinin

müq. et: azərb. *saçlarını yolmaq*, ing. *tear one's hair*, azərb. *əl qaldırmaq*, ingiliscə *lift one's hand*.

Bir sıra dillərdə ekvivalent idiomların obrazlılıq nüvəsini heyvanların davranışının təsviri təşkil edir. Belə idiomatik vahidlərdə heyvanlara xas hal, vəziyyət və ya hərəkət insana aid edilir. Müq. et: ing. *put one's tail between one's legs* – azərb. *quyruğunu qısmaq*, ing. *prick (up) one's ears* – azərb. *qulaqlarını şəkləmək*. Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunan məzmun yalnız heyvanlara xasdır və nitqin ekspressivliyini artırmaq məqsədilə işlədilir.

İdiomatik ifadələrin ekvivalentliyinin yaranması, yuxarıda öləri qeyd olunduğu kimi, insanların müxtəlif emosional-psixi vəziyyətləri (ağrı, həyacan, qorxu, hiddət və s.) ilə də şərtlənir. Belə vəziyyətlər bir sıra ifadələrin obrazlılığını, ekspressivliyini, emosionallığını şərtləndirən motiv kimi çıxış edir. Azərbaycan dilindəki *canına üşütmə düşdü* və ingilis dilindəki *have cold feet* idiomları muna misal ola bilər. Bu qrupdan olan idiomlarda əsas element kimi Azərbaycan dilində daha çox *ürək* sözü,

ingilis dilində isə eyni mənaya malik *heart* sözü çıxış edir. Belə ifadələr, adətən, ürəyin normal fəaliyyətinin pozulmasını, qeyri-adi fiziki vəziyyətini bildiren söz birləşmələrinin məcazi mənada işlənməsi nəticəsində yaranır. Müq. et: azərb. *ürəyi düşmək, ürəyi parçalanmaq*, ing. *one's heart leaped into one's mouth, one's heart sank into boots*. Belə idiomların oxşarlığı, artıq qeyd etdiyimiz kimi, hisslərin ümumbəşəri xarakter daşması ilə izah edilir.

İdiomatik ifadələrin dillərarası ekvivalentliyini təmin edən edən amillərdən biri də sabit söz birləşmələrinin metaforik şəkildə işlədilməsidir. Metafora dillərarası və mədəniyyətlərarası oxşarlıq və fərqliliklərin ən güclü eksplisit ifadə vasitələrindəndir və universal xüsusiyyətə malikdir.

Adi nitqdən fərqli olaraq, obrazlı nitqdə metaforik vasitələrdən daha geniş istifadə edilir. Dilin obrazlılıq sistemində metaforaların ümumi-tipoloji, fəlsəfi-lingvistik əhəmiyyətini hələ antik müəlliflər qeyd etmişlər: “Bizi əhatə edən gerçəklikdə elə bir əşya yoxdur ki, onun

adlandırılması üçün başqa bir sahənin istənilən anlayışından istifadə edə bilməyə” [23, 277]. Aristotel yazır ki, metafora ya növdən formaya, ya formadan növə, yaxud da analogiyaya uyğun olaraq qeyri-adi köçürmələrdir [yenə orada]. Dilçilik ədəbiyyatında köçürmənin aşağıdakı ekstralingvistik tipləri göstərilir: insan-heyvan, heyvan-insan, bitki-heyvan, mücərrəd anlayış-insan, insan-müjərrəd anlayış, heyvan-müjərrəd anlayış, insan-əşya, əşya-insan və s.

Məcazlaşmanın iki növü vardır:

- 1) hərəkətin oxşarlığı üzrə məcazlaşma
- 2) vəziyyətin oxşarlığı üzrə məcazlaşma

Müasir metafora nəzəriyyələrindən birinin yaradıcısı olan C.Leykof metaforanı və metaforik ifadələri bir-birindən ayırır. C.Leykofa görə, metafora geniş mənada bir sahə haqqında digər sahə vasitəsilə düşünmək kimi başa düşülməlidir və onu konseptual metafora (conceptual metaphor) adlandırmaq olar, məsələn, *life is travelling*. Metaforik ifadələr isə metaforanın dildə əksi kimi nəzərdən keçirilməlidir [74, 202]. İfadələrin

metaforlaşması onlara xas olan bu və ya digər əlamət əsasında baş verir. Azərbaycan dilindəki *iti dil* (yaxud *dili iti*) və ingilis dilindəki *a bitter tongue* ifadələrini buna misal göstərmək olar. Məcazlaşmaya əsaslanan analogiya bu nümunələrdə aşkar hiss edilir.

Bir sıra hallarda adi hərəkəti əks etdirən sabit söz birləşməsi metaforik şəkildə işlədildikdə tamamilə başqa assosiasiya yarada bilər. Məsələn, *vicious circle* “çıxılmaz vəziyyət” (hərəkət: “qüsurlu dairə”), *to take by the throat* “bıçağı sümüyə dirəmək” (hərəkət: “boğazından yapışmaq”). Bəzi bədən üzvlərinin fizioloji, yaxud sosial-simvolik aspekti ilə müəyyənləşən semantikaya malik bir çox ifadələr uydurma obraza əsaslanır. İngilis dilindəki *break one's head*, *tie smb's tongue*, Azərbaycan dilindəki *baş sındırmaq*, *dilini bağlamaq* ifadələri buna misal ola bilər. Ekvivalent idiomatik ifadələrin metaforlaşması sabit söz birləşmələrinin məzmunundakı anlayışlarla real əlaqə vasitəsilə baş verə bilər. Bir sıra hadisələrə uyğun gələn hərəkətləri əks etdirən söz birləşmələri müvafiq hadisələrin obrazlı ifadəsinə çevrilir: ing. *close one's eyes*

(“ölmək”), azərb. *gözünü yummaq*, ing. *open one’s mouth* (“danışmaq”), azərb. *dil açmaq*, ing. *with one leg in grave*, azərb. *bir ayağı qəbirdə* və s.

Müxtəlif dillərdə idiomların oxşar olması təkcə onların komponentlərinin zahiri uyğunluğu ilə məhdudlaşmır. Oxşarlıq, ümumilik həm də həmin idiomların ümumbəşəri xarakteri ilə əlaqədardır.

İdiomların həm də xalqın adət-ənənəsi ilə bağlı yarana bilməsi onların ekvivalentlərinin başqa dildə mütləq olması qənaətinə gəlməyə əsas vermir. Məsələn, ingilis dilindəki *to have one’s eye-teeth cut*, *to put one’s foot into one’s mouth*, *to go cap in hand*, *neck or nothing*, *to old hand*, *to show (call) one’s hand*, *to have an old head on young shoulders*, *to show the white feather* kimi idiomatik ifadələrin Azərbaycan dilində tam ekvivalenti yoxdur. Bu cür idiomların hərfi tərcüməsi onun mənasını verə bilmir. Ona görə də idiomun ekvivalentinin axtarılıb tapılması lazım gəlir.

Məlum olduğu kimi, idiomatik vahidlərin formalaşmasında milli-mədəni amil güclü rol oynayır.

İdiomlar hər bir dilin daşıyıcısı olan xalqın özünəməxsus dünyagörüşü, təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etik-fəlsəfi baxışları, məişəti, təfəkkür tərzı və s. ilə bağlıdır. İdiomların bir qisminin başqa dillərə tərcümə oluna bilməməsi də əsasən bununla əlaqədardır. Məsələn, ingilis dilindəki *the skeleton in the cupboard* (“evin sirrini gizli saxlamaq”, hərfən: “bufetdə skelet”) idiomuna Azərbaycan dilində *ev bizim, sirr bizim* idiomu müvafiq gəlir. *It never rains, but it pours* (hərfən: “heç vaxt yağış yağmır, lakin bərk yağış tökür”) idiomunun Azərbaycan dilində ekvivalenti *dərd gələndə xalvarla gələr, çıxanda misqalla* idiomudur. *Birds of feather flock together* idiomu Azərbaycan dilinə hərfən “Eyni lələkli quşlar bir yerə toplaşır” kimi tərcümə etmək olar. Lakin Azərbaycan dilində ingilis dilindəki müvafiq mənanı bildirən *su axar, çuxurunu tapar* idiomu işlənir. *It's the last straw that breaks the camel's back* idiomu da Azərbaycan dilinə hərfən “dəvənin belini qıran axırncı saman çöpüdür” kimi tərcümə edilə bilər. Əslində isə onun Azərbaycan dilində *artıq tamah baş yarar* kimi ekvivalenti vardır.

Milli xüsusiyyətlərin əks olunduğu və müəyyən məkan, zaman və tarixi faktlarla bağlı idiomların tərcüməsi çətinlik törədir, ona görə də belə idiomları çox zaman izahlı şəkildə tərcümə etmək lazım gəlir. Müq. et: *to send smb. to Coventry* - “kiminləsə ünsiyyəti kəsmək”, *to come Yorkshire over somebody* - “kimisə aldatmaq”, *to put somebody in the cart* - “kimisə pis vəziyyətə qoymaq”, *to sit above the salt* - “cəmiyyətdə yüksək mövqe tutmaq”, *to beat the air* - “boş-boşuna çalışmaq” və s.

Belə idiomların Azərbaycan dilində qarşılığını tapmaq, onların tərcüməsində adekvatlığa nail olmaq üçün müvafiq transformasiya yollarından istifadə edilir. Bu məsələ növbəti fəsildə araşdırılır.

3.2. İdiomların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transformasiyası yolları

Zaman keçdikcə dil inkişaf edir, dəyişir. V.Şekspirin yazdığı ingilis dili ilə müasir ingilis ədiblərinin dilləri çox

fərqlidir. Bu gün işlənən ingilis dili də durmadan inkişaf edir. Elm və texnikanın inkişafı həm də yeni anlayışların meydana çıxmasına və nəticədə dildə yeni söz və ifadələrin yaranmasına səbəb olur.

Yaşadığımız qloballaşma əsrində ölkəmizin başqa dövlətlərlə mədəni, elmi-texniki və iqtisadi əlaqələrinin daha da genişləndiyi bir dövrdə yeni texniki və elmi nailiyyətlərin öyrənilməsi üçün elmi və bədii əsərlərin tərcüməsi, əlbəttə, böyük rol oynayır.

İngilis və başqa Avropa dillərində yazılmış əsərlərin Azərbaycan dilinə birbaşa tərcüməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin ingilis dilinin idiomatikası mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə ciddi çətinliklər yaradır.

Məlum olduğu kimi, tərcümə zamanı iki dilin müqayisəsi baş verir. Bu zaman mənbə dilin və obyekt dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri daha aydın təzahür edir. Bu, özünü xüsusən sintaktik strukturda göstərir.

Bu bölmədə idiomların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transformasiyası zamanı qarşıya çıxan bu və digər

problemlər araşdırılır, onların həlli yollarının tapılmasına cəhd edilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən idiomatik vahidlərin kontrastiv təhlili onların struktur cəhətdən oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmağa, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində ortaya çıxan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. A.B.Kunin, H.N.Amosova, Y.İ.Retsker, T.Q.Levitskaya, A.F.Fiterman, A.V.Fyodorov, V.N.Krupnov və başqalarının tədqiqatlarında da göstərildiyi kimi, ingilis frazeoloji vahidlərinin başqa dillərə tərcüməsi mühüm linqvistik problemlərdəndir. Bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, bir sıra vacib məsələlərin həllinə hələ də ehtiyac duyulmaqdadır.

Məlumdur ki, başqa dillər kimi, ingilis dilinin də idiomatik sistemi bu dilin milli özünəməxsusluğunu əks etdirir, mənə zənginliyi və üslubi rəngarəngliyi ilə fərqlənir. İngilis idiomatik ifadələrinin tərcüməsində olan çətinliyin bir səbəbi də ondadır ki, heç bir lüğət idiomatik vahidlərin konkret kontekstdəki mənasını dəqiqliklə əhatə

edə bilmir. Ona görə də tərcümə prosesində idiomatik vahidlərin ekvivalentlik xüsusiyyəti, bir qayda olaraq, ön plana çəkilir.

Dilçilik ədəbiyyatında bütün idiomatik vahidlərin tərcümə baxımından üç növü göstərilir: monoekvivalent idiomatik vahidlər, poliekvivalent idiomatik vahidlər və ekvivalenti olmayan idiomatik vahidlər. Araşdırdığımız dillərdə belə ifadələr bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən monoekvivalent vahidlərin iki növünü göstərmək mümkündür.

1. Həm mənaca, həm leksik tərkibinə, həm də obrazlılıq dərəcəsinə görə uyğun gələn idiomatik vahidlər. Məsələn: *to sing like a nightingale* – bülbül kimi oxumaq, *to quake like a leaf* – yarpaq kimi əsmək. Bundan başqa, ingilis dilində elə idiomatik ifadələrə də təfədüf edilir ki, onlar leksik tərkibinə və obrazlığına görə Azərbaycan idiomlarına uyğun gəlsə də, semantik məzmununa görə tamamilə fərqlənir. Müq. et: ing. *white lie* – azərb. ağ yalan. Hər iki dildə onların komponentlərinin mənaları eynidir: “ağ” və “yalan”. Hər iki birləşmə hərfi mənada

“ağ yalan” ifadə edir. Lakin bu idiomatik vahidlərin mənalari müxtəlifdir: ingilis dilində - “ziyansız yalan”, Azərbaycan dilində - “aşkar yalan”. Ona görə də tərcümə prosesində belə məqamlar xüsusi diqqət tələb edir.

2. Qismən monoekvivalent idiomatik vahidlər. İngilis dilindəki belə birləşmələr Azərbaycan idiomatik vahidlərinə məzmun və üslubi funksiyasına görə uyğun gəlir, lakin onlardan leksik tərkibcə ya tamamilə, yaxud da qismən fərqlənir. Bu cür idiomatik vahidlərin tərcüməsində elə bir çətinlik yaranmır. Məsələn: *birds of feather* – bir yuvanın quşu, *a war of nerves* - psixoloji müharibə.

İngilis poliekvivalent idiomatik vahidlərinin bir qismi Azərbaycan dilinə bir neçə ifadə ilə tərcümə edilə bilər: *to make a shift* – razı qalmaq, çətinliklə əldə etmək, çətinliklə dolanmaq, barışmaq, dözmək.

Ekvivalenti olmayan idiomatik vahidlər, adından görüldüyü kimi, Azərbaycan dilinə olduğu kimi tərcümə olunmur. Tərcümə prosesində belə birləşmələrin adekvat əvəzlənməsi tələb edilir, yəni burada kalkadan, təsviri

tərcümədən istifadə olunmalıdır. Məsələn: ing. *much ado about something* – azərb. heç bir şeydən qalmaqal, *to enter the House* – parlament üzvü olmaq.

İdiomatik ifadələrin tərcüməsindən bəhs edərkən dilçilərin əksəriyyəti haqlı olaraq qeyd edirlər ki, bir dilin idiomatik birləşmələrini digər dilin ekvivalent idiomatik birləşmələri ilə vermək lazımdır.

Naməlum bir mətnə bütün sözlər başa düşülür, lakin məna anlaşılmırsa, çətinlik, yəqin ki, idiomların işlənməsi ilə bağlıdır. Tutaq ki, belə bir mətn verilmişdir:

Fred is a real cool cat. He never blows his stack and hardly ever flies off the handle. What's more, he knows how to get away with things ... Well, off course, he is getting on, too. His hair is pepper and salt, but he knows how to make up for lost time by taking it easy. He gets up early, works out, and turns in early. He takes care of the hot dog stand like a breeze until he gets time off. Sam's got it made; this is for him.

Azərbaycanlı oxucu *cool* (“sərin”), *cat* (“pişik”), *blow* (“əsmək”), *stack* (“topa”), *fly* (“uçmaq”), *handle*

(“dəstək”) və s. sözləri bilsə belə, ingilis dilində verilmiş bu mətni tam başa düşməyəcək, çünki, həmin sözlərin dəqiq tərcüməsini adi lüğətlər vermir. Həmin mətnin ingilis dilində formal variantı aşağıdakı kimidir:

Fred is really a calm person. He never loses control of himself and hardly ever becomes too angry. Furthermore, he knows how to manage his business financially by using a few tricks ... Needless to say, he, too, is getting older. His hair is beginning to turn grey, but he knows how to compensate for wasted time by relaxing. He rises early, exercises, and goes to bed early. He manages his frankfurter stand without visible effort, until it is someone else's turn to work there. Fred is successful; he has reached his life's goal.

“Fred çox sakit adamdır. O, heç vaxt öz üzərində nəzarəti itirmir və nadir hallarda əsəbləşir. Bundan əlavə, o, bəzi kələklər işlətməklə öz maliyyə işlərini necə aparmağı bilir ... Sözsüz ki, o da qocalır. Onun saçı ağarır, lakin o, itirilmiş qüvvəsini istirahət etməklə bərpa etməyi bacarır. O, erkən oyanır, idman edir və tez yatır. Kolbasa

mağazasında o, kimsə onu əvəz edənədək öz işinin öhdəsindən çox səy göstərmədən gəlir. Fred tamamilə xoşbəxtdir, - o, həyatda məqsədinə çatmışdır”.

Bu mətndə işlənmiş idiomların lüğəti belə tərtib oluna bilər:

to be a (real) cool cat – “çox sakit adam olmaq”,

to blow one’s stack – “öz üzərində nəzarəti itirmək”,

to fly off the handle – “əsəbləşmək”,

what’s more – “bundan əlavə”,

to get away with smth. – “kələk işlətmək”

to be getting on – “qocalmaq”,

pepper and salt – “ağaran, dən düşən (saç)”,

to make up for smth. – “yerini doldurmaq, bərpa etmək”,

to work out – “idman etmək”,

to turn in – “yatmaq”,

to take care of smth. – “nəyəsə cavabdeh olmaq”,

like a breeze – “rahat, səy göstərmədən”,

time off – “istirahət vaxtı”,

to have got it made – “xoşbəxt (uğurlu) olmaq”.

İngilis dilində idiomatik birləşmələrin Azərbaycan dilinə düzgün tərcüməsinə nail olmaq üçün bu dilin incəliklərini bilmək, ingilis xalqının məişətinə, həyat tərzinə yaxından bələd olmaq lazımdır, çünki tərcüməsi çətinlik törədən ifadələr daha çox məişətlə bağlı olur. Məsələn, *And with a great effort he tottered in through a long window and sank into old Jolyon's chair*” (J.Galsworthy) cümləsindəki *long window* ifadəsi Azərbaycan dilinə “uzun pəncərə” kimi deyil, “aynalı qapı” kimi tərcümə olunmalıdır. Cümləni isə bütövlükdə belə tərcümə etmək olar: “O, səndələyə-səndələyə *aynalı qapıdan* güclə içəri keçib qoca Coulyonun kürsüsündə əyləşdi” (C.Qolsuorsi).

Bir sıra əsl ingilis idiomalarını Azərbaycan dilinə sinonim sözlərin köməyi ilə tərcümə etmək olar: Müq. et: *to break the ice* – “sükutu pozmaq”, “ilk addım atmaq”, “tanışlıq üçün təməl qoymaq”, “aradan pərdəni götürmək”; *On the instant he was thinking how natural and unaffected her manner was now that the ice between*

them had been broken.” (Th.Dreiser) – “Klayd indi onların arasındakı pərdə götürüləndən sonra Robertanın özünü necə aparacağı haqqında fikirləşirdi” (T.Drayzer). Müşahidələr göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dilləri fərqli sistemlərə malik olduqları üçün onlarda bir-birinə tam ekvivalent olan idiomatik birləşmələr də çox deyildir. Ona görə də Azərbaycan dilində ekvivalenti olmayan ingilis idiomatik birləşmələri mənaca uyğun gələn söz və ya birləşmələrdən istifadə edilməklə tərcümə olunur. Müq. et: *to set the Thames on fire* – “qeyri-adi bir şey etmək”, *to be born with a silver spoon in one’s mouth* – “xoş bir saatda dünyaya gəlmək”.

İdiomların tərcüməsinin mürəkkəbliyi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir də onunla bağlıdır ki, bu və ya digər dayanıqlı söz birləşməsinin leksik mənası heç də həmişə onu təşkil edən komponentlərin semantikasından irəli gəlmir. Bu zəmində tədqiqatçılar və tərcüməçilər arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Onların bir qismi söz birləşmələrini təşkil edən komponentlərin kalka yolu ilə

tərcüməsindən imtina edir, digərləri isə, əksinə, bu cür tərcüməyə meyil edirlər.

Tərcümə zamanı obyekt dildə mənbə dildəkinə oxşar idiomların seçilməsinin zəruriliyi barədə fikrin xeyli tərəfdarları vardır. Bu problemin həllinin mürəkkəbliyi nəinki germanistika, türkologiya və rus dilçiliyi qarşısında dayanır, o eləcə də ümumdil xarakteri daşıyır. Beləliklə, ingilis idiomlarını Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən adekvatlıq problemi daha qabarıq görünür. Məsələn, *The pot calls the kettle is black* ingilis atalar sözüne Azərbaycan dilində “Kor kora kor deməsə, bağı çatlar” atalar sözü, yaxud ingilis *There is a life in the old dog yet* ifadəsinə Azərbaycan dilində “Hələ canında su var” uyğun gəlir.

Bizə belə gəlir ki, bu nümunələrin tərcüməsində idiomatik konstruksiyaların ifadəliliyi, emosionallığı, semantik yükü qorunub saxlanmışdır. Onları adekvat tərcümənin ideal nümunələri hesab etmək olar. Hər iki nümunənin tərcüməsində mənbə dilin daşıyıcılarının

spesifik milli xüsusiyyətləri ilə bağlı leksik vahidlər kifayət qədər düzgün tapılmışdır.

İdiomatik vahidlərin situativ-assosiativ istifadə dairəsi yetərincə genişdir. Orijinal ilə tərcümə olunan material arasındakı eyniliyin (oxşarlığın) qorunub saxlanması kalka yolu ilə edilmiş tərcümə sayəsində mümkün olur. Bununla yanaşı, bu məqsədlə bəzən hərfi tərcüməyə də müraciət edilir. Lakin bir sıra müəlliflər hərfi tərcüməni məqsədəuyğun hesab etmirlər.

İngilis idiomlarının Azərbaycan dilində mövcud olan ekvivalentlərinin və ya analoqlarının tapılaraq tərcümə edilməsini idiomatik üsul adlandırmaq olar. Məhz idiomatik üsul nəticəsində tərcümənin adekvatlığına nail olmaq mümkündür. Müq. et: *Achilles' heel* – *Axilles dabanı*, *Augean stable(s)* – *Avgi tövlələri*.

A drop in the bucket – *dəryada bir damla*, *a fly in the ointment* – *milçək bir şey deyil, amma ürək bulandırır*, *it's raining cats and dogs* – *elə yağış yağır, tut ucundan qalx göyə birləşmələri* analoji tərcümə nümunələri sayıla bilər. Lakin bir çox hallarda obyekt dilin daxili ehtiyatları

tam idiomatik tərcümə üçün material vermir. Belə hallarda tərcümədə kalka yolu ilə tərcüməyə müraciət olunur. İngilis idiomlarının Azərbaycan dilinə kalka üsulu ilə çevrilməsinə sonuncuda onlara uyğun gələ bilən idiomların olmadığı hallarda müraciət edilir. Bu, idiomatik vahidlərin transformasiyası üsullarından biridir. İdiomatik vahidlərin kalka edilməsində mənbə dilin idiomatik birləşmələrini təşkil edən komponentlərə görə müəyyən edilir. Məsələn, *The moon is not seen when the sun shines* idiomunun Azərbaycan dilinə kalka üsulu ilə tərcüməsində (“Gün çıxanda ay görünməz”) mənbə dildəki ekpressivlik tam həcmdə saxlanmışdır.

İngilis idiomlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsulları sonuncuda “hazır” modellərlə bağlıdır. Kalka və yarımkalka üsulu ilə tərcüməyə əsasən mənbə dildə və obyekt dildə idiomların mənacə üst-üstə düşdüyü hallarda müraciət edilir. Məsələn, əminliklə demək olar ki, ingilis dilinin bilavasitə rolu sayəsində Azərbaycan dilinin aşağıdakı idiomlarla zənginləşməsi mənbəyi məhz ingilis dilidir: *Kassandra xəbərdarlıqları (Cassandra warnings)*,

qızıl əsr (the golden age), Sezarın arvadı şübhədən kənar olmalıdır (Caesar's wife must (or should) be above suspicion – (hər fən “Sezarın arvadı” kimi tərcümə edilə bilən Caesar's wife ifadəsi “şübhədən xali adam” mənasında işlədilir), Herkules əməyi (a labour of Hercules (the labour of Hercules).

Tərcümənin onun əsas prinsip və metodlarından (üsullarından) düzgün istifadə olunması səviyyəsində araşdırılması həm nəzəri baxımdan, həm də təcrübi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümə bir dildə digər dilin idiomatik ifadələrinin açılması və verilməsinin əsas vasitəsidir. Tərcümə zamanı orijinalın mənə və məzmununun verilməsində tam dəqiqlikdən başqa, ifadənin emosional və üslubi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da vacibdir, çünki dillərin idiomatikası müxtəlif yollarla, fərqli tarixi şəraitlərdə formalaşır, inkişaf edir. Bəzən bir dilin idiomatik vahidlərinə xas olan emosional və üslubi xüsusiyyətlər digər dildə mövcud olmur. Belə hallarda tərcüməçi bu və ya digər dilin söz və ifadələrinin milli xüsusiyyətləri ilə hesablaşmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, bəzi idiomatik ifadələrə araşdırdığımız dillərdən yalnız birində təsadüf edilir. Digər dildə onu analoji vasitələrlə vermək mümkün olmur. Məsələn: ing. *Carry coals to Newcastle* (“Nyukasla kömür daşımaq”), azərb. *Naxçıvana duz aparmaq, nöyütü Bakıya daşımaq*, rus. *Exать в Тулу со своим самоваром* (“Tulaya öz samovarı ilə getmək”).

Bu tipli ifadələrin yaranması bu və ya digər xalqın həyat tərzini, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, tarixi ilə bağlıdır. Yüksək milli koloritə malik olan belə ifadələrin tərcüməsi çox çətindir və artıq qeyd olunduğu kimi, mənbə dilin analoji vasitələri ilə mümkün olmur, ona görə də tərcümə zamanı onların obyekt dilin daşıyıcılarının təfəkkür tərzinə uyğun qarşılığını tapmaq lazım gəlir.

Beləliklə, ingilis idiomlarının Azərbaycan dilinə transformasiyası zamanı adekvatlığa nail olmaq üçün müxtəlif tərcümə üsul və növlərinə müraciət edilə bilər. Onlar aşağıdakılardır:

1. Ekvivalent tərcümə. Bu zaman Azərbaycan dilində tapılan qarşılıq ingilis idiomatik birləşməsi ilə həm

mənaca, həm də ifadə vasitələrinə görə üst-üstə düşür: *as cold as ice – buz kimi soyuq, to sing like a nightingale – bülbül kimi oxumaq, to close one's eyes to smth. – nəyəsə göz yummaq, to sing another song – başqa mahnı oxumaq, to die like flies – milçək kimi qırılmaq, to spring up like mushrooms – göbələk kimi çıxmaq, a lot of (yaxud much) water has flowed (flown yaxud run) under the bridge (yaxud bridges) since ... – o vaxtdan çox sular axıb, to die a dog's death – it kimi gəbərmək* və s.

2. Analoji tərcümə. Bu zaman Azərbaycan dilində tapılan qarşılıq ingilis idiomatik birləşməsinə mənasına görə adekvat olur, lakin ifadə vasitələrinə görə ondan tamamilə, yaxud qismən fərqlənir: *a drop in the bucket – dəryada bir damla, a fly in the ointment – milçək heç bir şey deyil, amma ürək bulandırır, make hay, while the sun shines – dəmiri isti-isti döyərlər, one swallow doesn't make a summer – bir gül ilə yaz olmaz, small rain lays great dust – bir balaca boyu var, dam dolusu toyu var, a burnt child dreads the fire – ilan vuran ala çatıdan da qorxar, in for a penny, in for a pound – gərçi oldun*

dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu, East or West, home is best – gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı, put that in your pipe and smoke it! – qulağında sırğa elə, one man is no man – tək əldən səs çıxmaz, still waters run deep – çayın lal axanı, adamın yerə baxanı, the pot calls the kettle is black – kor-kora kor deməsə, bağı çatlar, if you run after two hares, you will catch neither – bir əldə iki qarpız saxlamaq olmaz, it is the last straw that breaks the camel's back – artıq tamah baş yarar, a friend in need is a friend indeed - əsl dost dar gündə tanınar, when the cat is away, the mice will play – dərə xəlvət, tülkü bəy, it never rains but it pours – dərd gələndə xalvarla gələr, çıxanda misqalla, strike the iron, while it is hot – dəmiri isti-isti döyərlər, like a bull in a china shop - əlini pişik yeyib, the cat among the pigeons – süd gölünə düşüb, it rains cats and dogs – elə yağış yağır, tut ucundan qalx göyə, a bird in the hand is worth two in the bush -- soğan olsun, nağd olsun, like begets like – alma almaya bənzər, little strokes fell great oaks – dama-dama göl olar, cut your coat according to your cloth – ayağını

yorğanına görə uzat, run with the hare and hunt with the hounds – dovşana deyir qaç, taziya tut, to make a mountain out of a mole-hill – dəvədən fil düzəltmək, there is a life in the old dog yet – hələ canında su var, to eat (live on) the fat of the land – yağ-bal içində üzmək, to measure other's corn by one's own bushel – hər şeyi öz arşını ilə ölçmək, we never know the value of water till the well is dry – pisi görməyən, yaxşının qədrini bilməz, one misfortune comes upon the back of another – dərd gələndə xalvarla gələr, çıxanda misqalla, it is an ill wind that blows nobody good – şər deməsən, xeyir gəlməz, over shoes, over boots – ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə demək, no cross, no crown – çəkməsən zəhmət, görməzsən ləzzət, what is got over the devil's back is spent under his belly – hay-hay ilə gələn, vay-vay ilə çıxar, as you make your bed, you must lie on it – nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına, give a fool rope enough, and he will hang himself – dəliyə yel ver, əlinə bel, every cloud has a silver lining – hər gecənin bir gündüzü var, fine feathers make

fine birds – gözəllik ondur, doqquzu dondur, the more haste the less speed – tələsən təndirə düşər və s.

3. Təsviri tərcümə. Bu zaman ingilis idiomlarının mənası Azərbaycan dilində təsvir yolu ilə verilir. Təsviri tərcümədən ingilis idiomunun Azərbaycan dilində ekvivalent və ya analoqu olmadığı hallarda istifadə olunur: *accept the Chitern Hundreds* – Parlament üzvlüyü səlahiyyətini üzərindən götürmək, *to set the Thames on fire* – “qeyri-adi bir şey etmək”, *Khaki election* – “militarist ruhda aparılan seçkilər”, *a Dutch bargain* – “birtərəfli xeyir verən sövdələşmə”, *chew the fat* (və ya *rag*) – “dilotu yemək”, *a peeping Tom* – “hər şeyə həddindən artıq maraq göstərən adam”, *to talk to smb like a Dutch uncle* – “kiminsə başına ağıl qoymaq”, *to get the ball rolling* – “ilk addım atmaq”, *to lead apes in hell* – “qarımış qız kimi ölmək”, *to whip the devil round the post* – “hər şeyə qanunsuz yolla nail olmaq”, *to hide one’s light under a bushel* – “öz istedadını torpaqda basdırmaq”, *to draw a red herring across the trail* – “bilə-bilə çaşdırmaq”, *to sweep the board* “hər şeyi ələ keçirmək”,

does your mother know you are out? - “ağzından süd iyi gəlir”, *the answer is a lemon* – “bu nömrə keçməz” və s.

4. Antonimik tərcümə. Bu zaman inkar formalı və mənəli idiomatik birləşmə Azərbaycan dilində təsdiq konstruksiyasının və əksinə, təsdiq formalı birləşmə inkar konstruksiyasının köməyilə verilir: *don't count your chickens before they are hatched* – cücəni payızda sayarlar, *to keep one's head* – başını itirməmək, *what is bred in the bone will not go out of the flesh* – qozbeli qəbir düzəldər, *don't teach your grandmother to suck eggs* – dünənkı cücə bu günkü cücəyə cib-cib öyrədir, *the leopard cannot change his spots* – qozbeli qəbir düzəldər, *let sleeping dogs lie* – arı yuvasına çöp uzatma, *there is one good wife in the country, and every man thinks he has hers* – heç kəs öz ayranına turş deməz, *he that would eat the fruit must climb the tree* – işləməyən dişləməz, *words cut more than swords* – qılınc yarası sağalar, *söz yarası yox*, *what is done by night appears by night* – cidanı çuvalda gizlətmək olmaz, *the moon does not heed the barking of dogs* – it hürər, *karvan keçər*, *two dogs over*

one bone seldom agree – iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz, *one's cake is dough* – “ümidlər doğrulmadı”, *cry wolf too often* – yalançının evi yandı, heç kim inanmadı, *don't swamp horses when crossing a stream* – “qeyri-münasib vaxtda böyük dəyişikliklər etmək” və s.

5. Kalka yolu ilə tərcümə. Bu zaman ingilis idiomu Azərbaycan dilinə kalka edilir: *the moon is not seen when the sun shines* – “günəş çıxanda ay görünməz”, *the White House* – “Ağ ev”, *Damocles' sword* – “Damokl qılıncı”, *the cold war* – “soyuq müharibə”, *a stony heart* – “daş ürək”, *a ship of the desert* – “səhra gəmisi”, *man is to man a wolf* “insan insana canavardır”, *dead men don't bite* “ölü adam dişləmir”, *an iron hand in a velvet glove* – “məxmər əlcəkdə dəmir əl” və s.

6. Kombinasiya üsulu ilə tərcümə. Bu zaman ingilis idiomu Azərbaycan dilinə kalka və təsviri tərcümənin kombinasiyası ilə verilir: *to carry coals to Newcastle* (“Nyukasla kömür daşımaq” – Nyukasl İngiltərədə daş kömür sənayesinin mərkəzidir) – *Naxçıvana duz aparmaq*, yaxud *Sabirabada qarpız*

aparmaq, the three tailors of Tooley Street – “Tuli küçəsindən olan üç dərzi” (özünü bütün millətin nümayəndəsi hesab edən bir qrup adam), *to cut the Gordian knot* – “Qordian düyününü kəsmək” (çətinlikləri güc tətbiq etməklə həll etmək), *the Trojan Horse* – “Troya atı” (gizli təhlükə), *Cassandra warnings* – “Kassandra xəbərdarlıqları” (məhəl qoyulmayan, lakin baş verən xəbərdarlıqlar; əsatirə görə, Kassandra peyğəmbərlik vergisi verilmiş Troya çariçasıdır), *the golden age* – “qızıl əsr” (bu ifadə ilk dəfə yunan şairi Qospodun “İşlər və günlər” poemasında Saturn əsrinin təsvirində işlənmişdir), *Ceasar’s wife must (or should) be above suspicion* – “Sezarın arvadı şübhədən kənar olmalıdır” (Yuli sezarın öz arvadı Pompeya ilə nə üçün boşanması ilə bağlıdır; hərfən “Sezarın arvadı” kimi tərcümə edilə bilən *Ceasar’s wife* ifadəsi “şübhədən xali adam” mənasında işlədilir), *a labour of Hercules (the labour of Hercules)* – “Herkules əməyi” (“çox çətin iş” mənasında işlədilir), *Achilles’ heel* – “Axilles dabanı” (kiminsə zəif cəhəti; qədim yunan əsatirinə görə, Axilles adlı pəhləvanın ən zəif yeri onun

dabanı imiş), *Augean stable(s)* – “Avgi tövlələri” (“son dərəcə zibilli, nizamsız, çirkli, natəmiz yer”i bildirən bu ifadə qədim yunan əfsanəvi padşahı Avginin adından götürülmüşdür; əfsanəyə görə həmin padşahın 30 il ərzində təmizlənməmiş tövlələrini Herakl adlı pəhləvan bir gün ərzində təmizləmişdir), *the iron lady* – *dəmir ledi (xanım)* – “Marqaret Tetçer” (İngiltərənin sabiq baş naziri), *to show white feather* – “ağ lələk göstərmək” (Bu ifadə döyüşkən xoruzlara aid edilir və “qorxmaq” mənasında işlədilirdi, çünki döyüşkən xoruzun quyruğundakı ağ lələk pis cinsin əlaməti hesab edilirdi). Sonralar bu ifadə insanlara aid edilməyə başladı və “qorxaqlıq göstərmək” mənasında işlədildi. Bununla bağlı maraqlı bir faktı xatırlatmaq yerinə düşərdi: İngiltərə və Avstraliyada hərbi xidmətdən boyun qaçıran, yayınan şəxslərə ağ lələk göndərmək adət halını almışdı);

In England on the outbreak of war civilized young women rush about handling white feathers to all young men who are not in uniform (B.Shaw) “İngiltərədə müharibə başlayan zaman sivil gənc qadınlar ətrafı gəzib

dolaşaraq, müharibəyə getməyən bütün cavanlara ağ lələk verərdilər” (B.Şou).

NƏTİCƏ

Dilin sistemi həm qrammatik modellərin strukturu, həm də leksik material baxımından müəyyən qanunauyğunluqlar üzərində qurulmuşdur. Bu qanunauyğunluqlar müəyyən kateqoriyalar vasitəsilə təzahür edir. İdiomatik vahidlərin də dilin sistemində öz yeri vardır. Hər bir sabit söz birləşməsi dil sistemində paradiqmatik cəhətlərdən kənarında mövcuddur, yəni idiomatik korpusun nominativ vahidləri kimi qiymətləndirilir. Hər bir idiomatik vahid fərdi şəkildə yaranır və bu şəkildə dilin idiomatik tərkibinə daxil olur. Lakin idiomatik tərkiblər dildə müəyyən ümumi cəhətlər qazanır və bu cəhətlər də onların həmin dilin sistemində yarısystem kimi qəbul edilməsini şərtləndirir. İdiomatik vahidlər dilin bir hissəsi kimi onun əsas cəhətlərini, xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin idiomatik sisteminin kontrastiv təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Hər iki dildə idiom yaradan fel komponentlərinin əksəriyyəti hərəkət, anlama, qavrayış bildirən fellərdir.

2. Hər iki dildə ismi idiomatik ifadələr aşağıdakı modellər üzrə formalaşmışdır:

- a) “sifət + isim” (“adjective + noun”),
- b) “isim + isim” (“noun + noun”),
- c) “isim + zərf” (“noun + adverb”),
- ç) sayın iştirakı ilə.

3. Hər iki dildə idiomatik ifadələr öz daxili leksik-qrammatik strukturları olan birləşmələrdir.

4. İdiomatik ifadələr metaforik səciyyə daşıyır, çünki onların məna tutumu bütövlükdə əlavə üslubi və emosional çalarla yüklənir və fikri poetik fiqurlar vasitəsilə ifadə edir.

5. İdiomatik vahidlər həm kateqorial, həm də qeyri-kateqorial əlamətlərə malikdir. Onların kateqorial əlamətlərinə diferensiallıq, qeyri-kateqorial əlamətlərinə isə üslubi çalarlıq, ekspressiv-emosional ifadəlilik xasdır. Kateqorial əlamətlər idiomatik vahidlərin dildə mövcudluğunun təminatçısı kimi çıxış edirsə, qeyri-kateqorial əlamətlər onları yalnız müşayiət edir.

İdiomların mövcudluğunu şərtləndirən kateqorial əlamətlər onların 1) dildə hazır şəkildə olmaları, 2) struktur qapalılığı, 3) semantik bütövlüyü və 4) motivlənməsidir. Bu kateqorial əlamətlərin əsasında isə sabitlik, məcazlılıq, obrazlılıq və emosionallıq durur.

6. İdiomatik vahidlərin formalaşmasında desemantikləşmənin rolu böyükdür. Nominativ funksiyasını itirmiş sözlərin yalnız idiomatik vahidlərin tərkibində qalması da bu hadisənin nəticəsidir. Bu mənada idiomatik vahidləri dilin ən qədim laylarına məxsus söz və ya mənaların sığındığı etibarlı mənbə və ya “zəngin yataq” adlandırmaq olar.

7. İdiomatik vahidlər sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin məcazlaşmaqla semantik bütövlük, işlənmə sabitliyi, struktur qapalılıq əldə etməsi və bunula da yeniləşərək idiomatikləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu proses ingilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif inkişaf mərhələlərini – təşəkkül, keçid və sabitlik mərhələlərini əhatə edir. İdiomatik vahidlərin semantik bütövlük dərəcəsi bu mərhələlərlə bağlıdır. Bu, müəyyən dərəcədə

həmin idiomatik vahidlərin qrammatik quruluşunda da əks olunmuşdur.

8. İngilis idiomatik vahidlərinin Azərbaycan dilinə transformasiyası zamanı adekvatlığa nail olmaq üçün aşağıdakı tərcümə üsul və növlərindən istifadə olunur:

- 1) ekvivalent tərcümə,
- 2) analogi tərcümə,
- 3) təsviri tərcümə,
- 4) antonimik tərcümə,
- 5) kalka yolu ilə tərcümə,
- 6) kombinasiya üsulu ilə tərcümə.

9. İdiomlar həm söz, həm söz birləşmələri, həm də cümlə səviyyəsində məcazlaşmaya məruz qalıb semantik bütövlük qazanmış, vahid şəkildə birləşmiş, daşlaşmış, dildə hazır vəziyyətdə mövcud olan və bir dildən başqa dilə dəqiq tərcümə edilməyən sabit dil vahidləridir.

İdiomatik vahidlərin uzun müddət sabit birləşmələr adı altında öyrənilməsi onların özünəməxsus xüsusiyyətlərinin kölgədə qalmasına, bununla da həmin

vahidlərin sərbəst birləşmələrlə, mürəkkəb sözlərlə qarışdırılmasına, heç bir əsas olmadan paremiyalardan uzaqlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik vahidlərin kontrastiv tədqiqi bu sahədə mövcud olan bir sıra mübahisəli məsələlərin həllinə də yol açır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama (kommunikativ-koqnitiv təhlil): Fil. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2001, 56 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, 281 s.
3. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: “Maarif”, 1998, 364 s.
4. Adilov M.İ. Qanadlı sözlər. Bakı: “Yazıçı”, 1988, 440 c.
5. Adilov M.İ., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı, 1992, 151 s.
6. Allahverdiyeva A. İngilis atalar sözlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri // Elm və cəmiyyət, № 4, Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2006, s.3-5.

7. Aslanov A. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2002, 155 s.
8. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat, I c. Bakı: “Gənclik”, 2003, 663 s.
9. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat, II c. Bakı: “Gənclik”, 2003, 438 s.
10. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996, 273 s.
11. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: “Maarif”, 1978, 176 s.
12. Baxşiyev H. Frazeoloji vahidlərin bəzi semantik-qrammatik xüsusiyyətləri // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 1, 2003, s.34-35.
13. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: “Maarif”, 1970, 236 s.
14. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: “Azərtədrisnəşr”, 1962, 272 s.
15. Əhmədova F. İngilis və Azərbaycan dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərdə struktur-semantik xüsusiyyətlərin

müqayisəli tədqiqinə dair // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 4, 2007, s.199-203.

16. Əhmədova Ü. İngilis və Azərbaycan dillərində metaforik frazeoloji vahidlərin struktur xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri, № 2, 2003, s.302-304.

17. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Tədqiqlər. AMEA Nəsimi ad.Dilçilik İnstitutu, № 1, 1999, s.100-104.

18. Əliyeva Z. Azərbaycan və ingilis atalar sözlərinə dair tarixi araşdırmalar // Tədqiqlər. AMEA Nəsimi ad.Dilçilik İnstitutu, № 2, 2003, s.174-177.

19. Fəxrəddin Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı: "Təhsil", 2003, 408 s.

20. Gözəlova K. Əsl ingilis mənşəli frazeoloji birləşmələr // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 1, 2003, s.13-15.

21. Hacıyev E.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: "Mütərcim", 2006, 272 s.

22. Hacıyeva Ə.H. İngilis dilində “mouth-ağız” komponentli frazeoloji birləşmələr // Tədqiqələr. AMEA Nəsimi ad.Dilçilik İnstitutu, № 2, 2006, s.268-272.
23. Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: “Nurlan”, 2007, 348 s.
24. Hacıyeva G. Tərkibində “to be” olan idiomların yaratdığı məna qrupları // Elm və cəmiyyət, № 2. Bakı Slavyan Universiteti, 2006, s.23-26.
25. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2001, 351 s.
26. Hüseynova L. Azərbaycan dilindəki metaforaların ingilis dilində ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi haqqında // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 4, 2006, s.110-113.
27. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954, s.32.
28. Xomski N. Dil və təfəkkür. *İngilis dilindən tərcümə edəni və giriş məqalənin müəllifi prof. A.Y.Məmmədov.* Bakı: «Kitab aləmi» nəşriyyat-poliqafiya mərkəzi, 2006, 152 s.

29. Kazımov Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, 2000, 498 s.
30. Mehdiyeva E.M. İngilis dilində feli frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Fil. elm.nam. ...diss. avtoref. Bakı, 2005, 22 s.
31. Məhərrəmova T. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri, № 1, 2007, s.131-134.
32. Məmmədov A.Y. Mətn qrammatikasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001, 143 s.
33. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.
34. Murtuzayev S. M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 1962, s.62-105.
35. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: “Qismət”, 2007, 608 s.
36. Mustafayeva S.B. İngilis dilində işlək idiomlar və onların Azərbaycan dilində qarşılığı. Bakı: “Letterpress”, 2008, 344 s.

37. Mürsəlova M. Kommunikativ frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təhlili // Filologiya məsələləri, № 2, 2006, s.73-76.
38. Qəmbərova İ. Müasir ingilis dilində frazeoloji birləşmələr və idiomlar // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 4, 2002, s.113-117.
39. Quliyev T.S. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və onun öyrənilməsi vəziyyəti // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 5, 2004, s.108-113.
40. Quliyev T.S. Frazeologiyada idiomların yeri məsələsinə bir baxış // Tədqiqlər. AMEA Nəsimi ad.Dilçilik İnstitutu, № 3, 2006, s.71-77.
41. Quliyev T.S. Dillərarası idiomatik ekvivalentlik haqqında // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 5, 2006, s.96-99.
42. Quliyev T.S. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 3, 2007, s.127-133.
43. Quliyev T.S. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin metaforik səviyyədə işlədilməsi

haqqında // Dil və ədəbiyyat, BDU, № 1(61), 2008, s.54-56.

44. Quliyev T.S. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin semantikasi haqqında // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 1, 2008, s.118-124.

45. Quliyev T.S. İdiomların kontrastiv-tipoloji tədqiqi haqqında (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // Dil və ədəbiyyat. BDU, № 1, 2009, № 1, s. 54-57.

46. Quliyev T.S. Müxtəlif sistemli dillərdə idiomların tərcüməsində ekvivalentlik məsələləri (ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında) // «Elm ili»nə həsr olunmuş «Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri» II Respublika elmi konfransının materialları (21-22 may 2009-cu il). Bakı, «ADU Nəşriyyatı» MMC, 2009, s.172-182.

47. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı: "Nurlan", 2003, 450 s.

48. Rəhimzadə N.R. Azərbaycan dilində idiomatik ifadələr. Fil. elm. nam. ... diss. avtoref. Bakı, 1967, 28 s.

49. Rəhimzadə N.R. Frazеologiya // Müasir Azərbaycan dili. Bakı: "Elm", 1978, 291 s.
50. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2002, s.303.
51. Sultanov V.S. Fizulinin dilində idiomlar // Tarixi və tətbiqi dilçilik. Bakı, 1993, s.11-14.
52. Şirinova A. İdioms: From one culture to another // Tərcümə məsələləri: Elmi praktik konfransın materialları. Bakı, 2002, s.38-41.
53. Şirinova M. Frazеoloji birləşmələr və onların qrammatik xüsusiyyətləri // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 1, 2002, s.54-57.
54. Fətullayeva S. Müasir ingilis dilində idiomlardan istifadə // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 1, 2007, s.122-124.
55. Verdiyeva Z., Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı: "Maarif", 1982, 326 s.
56. Veysəlov F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: "Mütərcim", 2001, 291 s.
57. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005, 342 s.

58. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (ingilis, Azərbaycan, rus dillərinin materialları əsasında). Fil. elm. dokt. ... diss. avto-ref. Bakı, 2004, 37 s.
59. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin təhlili. Bakı: "Avropa", 2008, 804 s.
60. Yunusov D.N. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: "Mütərcim", 2004, 263 s.
61. Yunusov D.N. Müasir ingilis dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin konstantlıq və variativlik probleminin bəzi məsələləri // ADU-nun Elmi xəbərləri, № 4, 2005, s.22-29.
62. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Fil. elm. dok. ... diss. Bakı, 2007, 331 s.
63. Yusifov N. Obrazlı sözlərin struktur-semantik funksiyaları // Dil və ədəbiyyat. BDU, № 1, 2003, s.54-55.
64. Yusifov G. Azərbaycan atalar sözlərinin leksikası. Bakı: "Elm", 2003, 100 s.

65. Yusifov G. Dildə idiomatiklik hadisəsi: Azərbaycan, rus, ingilis dilləri materialları əsasında müqayisəli tədqiqat // Tədqiqələr. AMEA Nəsimi ad.Dilçilik İnstitutu, № 2, 2003, s.254-257.
66. Yusifov G. İngilis dilindəki bəzi söz birləşmələri və məsdər tərkiblərinin Azərbaycan dilinə tərcümə imkanları. Bakı, 2003, 150 s.
67. Yusifov G. Azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələrinin linqvistik üslubi xüsusiyyətləri (tipoloji təhlil). Bakı, 2004, 210 s.

İngilis dilində:

68. Abdullayev A.A. Text, Meaning and Understanding: Communicative-cognitive Approach. Minneapolis, 1998, 189 p.
69. File: // C: // Documents and Settings /user/ My Documents/. The World is in Idioms. Htm.
70. File: // C: // Documents and Settings /user/ My Documents/. Phraseology Definition, Synonyms and Much More from Answers.com.

71. File: // C: // Documents and Settings /user/ My Documents/. English Idioms and Proverbs files / idiomsmain...
72. Guliyev T.S. On the Importance of Usage of Idioms in Communication // «Глобальный научный потенциал» научно-практический журнал, №5 (14), Санкт-Петербург, 2012, с.9-12.
73. Hajiyeva A., Najafov E., Jafarov A. English Phraseology. Baku, 2009, 228 p.
74. Lakoff G.J. The Contemporary Theory of Metaphor. Ortony A. (ed.) Metaphor and Thought. Cambridge University Press. Second edition, 1994, 251 p.
75. Makkai A. Idioms Structure in English, The Hague - Paris, 1972, 365 p.
76. Murphy M.L. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy and Other Paradigms. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 302 p.
77. Quinne N. The Cultural Basis of Metaphor. Fernandez J. W. (ed.). Beyond Metaphor: The Theory of Tropes in

Anthropology. Stanford: Stanford University Press, 1991, 93 p.

78. Seidle J., Mc.Mordie W. English Idioms and How to Use Them. Moscow, 1983, 289 p.

79. Seyidova S. Comparative Analysis of Phrases in English, Azerbaijani and Russian // Tədqiqələr, №3, 2006, s.366-368.

80. Smith L.P. Words and Idioms. London, 1948, 310 p.

81. Thompson A.J., Martinet A.V. A practical English Grammar. Oxford University Press, 2001, 383 p.

82. Yunusov D.N. Constancy and Variety of Complex Syntactic Units in Languages of Different Systems // Babylan – Azerbaijan Journal, vol.4, № 1, Seattle, 2006, p.24-30.

83. Yunusov D.N., Xanbutayeva L. Comparative Typology of the English and Azerbaijani Languages. Baku: “Mutarjim”, 2008, 222 p.

Alman dilində:

84. Schmidt V. Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Z.Aufl, durchges, Berlin: Academie, Verlag, 1966, S.62.

Rus dilində:

85. Абдуллаев К.М., Гамидов И.Г. О трансязыковой природе фразеологии // В пространстве языка и культуры. Сборник статей в честь 70-летия В.В.Виноградова. М., 2010, с.149-157.

86. Айолло Б.Г. Из истории изучения фразеологии в русском языкознании // Уч. зап. Азербайджанского пединститута им. М.Ф.Ахундова, вып. IX, серия филологии, 1961, №3, с.39-45.

87. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. К исследованию фразеологической системы. Минск, БГУ, 1979, 152 с.

88. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: ЛГУ, 1963, 326 с.
89. Андреев Н.Д. Моделирование языка на основе системы речи статистико-комбинаторными методами // Проблемы языкознания. М., 1957, с.96.
90. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Казань, Изд-во Казанского Университета, 1989, 125с.
91. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Ростов-на Дону, 1961, 226 с.
92. Бабкин А.М. Фразеология и лексикография // Проблемы фразеологии (Исследования и материалы). Л., 1964, с.7-36.
93. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1961, 394 с.
94. Беляев Б.В. Психологические основы усвоения лексики иностранного языка. М.: «Просвещение», 1954, с.34.

95. Бинович Л.Э. О многозначности идиом // Иностранные языки в школе. 1952, № 5, с. 30.
96. Блох М.Я., Семенова Т.Н. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике. М.: «Готика», 2001, 198 с.
97. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, с.56.
98. Бондаренко В.Н. Отрицание как логикограмматическая категория. М.: «Наука», 1983, 211 с.
99. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Ч.II, М., Учпедгиз, 1954, 173 с.
100. Вейсалов Ф.Е. Проблема вариативности языковых единиц. Баку: БСУ, 1990, с.13-17.
101. Виноградов В.В. Русский язык. М., 1972, 339 с.
102. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / Виноградов В.В. Избранные труды по русской лексикологии и лексикографии. М., 1977, с.140-161.

103. Гаврин С.Г. Изучение фразеологии русского языка в школе, М., 1963, с.3.
104. Гамидов И.Г. М.И.Михельсон как фразеолог и фразеограф (заметки по истории фразеологической теории и практики) // Учен. зап. Бакинского славянского университета. 2006. №1, с.321-329.
105. Гаджиева А.Г. Междометные соматические фразеологизмы в английском языке // Объединенный научный журнал (Scientific Journal), № 5 (165), М., 2006, с.34-37.
106. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М.: «Международные отношения», М., 1977, 264 с.
107. Городникова М.Д. К вопросу об устойчивых словосочетаниях в современном немецком языке. Дисс. ... канд. фил. наук. М., 1952, с.19.
108. Гулиев Т.С. К вопросу о разработке структурных сходств и различий между английскими и азербайджанскими идиоматическими выражениями // АМЕА-nın Folklor İnstitutu, Elmi Axtarışlar, № 23. Bakı: «Səda», 2006, s.15-19.

109. Гулиев Т.С. О переводе английских идиоматических выражений на азербайджанский язык // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. III выпуск, БСУ. Баку: «Мутарджим», 2006, с.54-56.

110. Гулиев Т.С. Об идиомах в американском варианте английского языка // Вопросы гуманитарных наук, № 1(34), М.: «Компания Спутник +», 2008, с.123-126.

111. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М., 1985, 451 с.

112. Долгополов Ю.А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии. АКД, Казань, 1973, с.25.

113. Жуков В.П. К вопросу о многозначности фразеологизмов // Вопросы фразеологии. Ташкент, 1965, с.46.

114. Зиндер Л.Р. и Строева Т.Б. Современный немецкий язык. М., 1957, с.395.

115. Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц // Проблемы фразеологии. Л., 1964, с.73.

116. Иванов В.В. Лингвистические взгляды Е.Д.Поливанова // Вопросы языкознания, № 3, 1957, с.63.

117. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.П. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 285 с.

118. Комиссаров В.Н. Теория перевода. М., 1990, 253 с.

119. Косман Л.С. Система упражнений по фразеологии немецкого языка (для языкового вуза). Дисс. ... канд. филол. наук. М., 1965, с.26.

120. Кунин А.В. Английская фразеология (теоретический курс). М.: «Высшая школа», 1974, 342 с.

121. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Учебник для институтов и

факультетов иностранных языков. М.: «Высшая школа», 1986, 336 с.

122. Курбанлы Г.М. Сравнительное исследование многозначной соматической лексики. АКД. Баку, 2000, 25 с.

123. Латышев Л.К. Общественная детерминированность перевода и переводческая эквивалентность // Текст как инструмент общения. М., 1983, с.103-119.

124. Левинтова Э.П., Вольф Е.М. О связи фразеологии с системой языка // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения. Вологда, 1967, с.60.

125. Левит З.Н. Некоторые итоги изучения составных элементов фразеологических эквивалентов слов // Методы сравнительного и сопоставительного изучения современных романских языков. М., 1966, с.43-54.

126. Левицкая Т.Р., Фитерман А.М. Пособие по переводу с английского языка на русский. М.: «Высшая школа», М., 1973, 135 с.

127. Мамедов А.Я. Система формальных средств связи в построении текста. Автореф. дисс. ... док. филол. наук. Баку, 2003, 54 с.

128. Месинева Л.А. Глагольные выражения в русском языке в сопоставлении с глагольными выражениями в немецком языке // Вопросы фразеологии. Л., 1964, с.247.

129. Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Вопросы культуры речи. Вып.1. М., 1972, с.15.

130. Ожегов С.И. О структуре фразеологии // Лексикографический сборник. Вып. II, М., 1974, 352 с.

131. Пак Наталья С. Контрастивный анализ семантических глаголов (верба анатомика) в русском и английском языках. АКД. Алма-Ата, 2002, 23с.

132. Пюрбеев Г.Ц. Глагольные фразеологические единицы в монгольских языках. АКД, М., 1969, 208 с.

133. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. М.: «Высшая школа», 1980, 143 с.

134. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: «Просвещение», 1962, 422 с.

135. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М.: «Международные отношения», 1974, 216 с.

136. Ройзензон Л.И., Авалиани Ю.Ю. Современные аспекты изучения фразеологии // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Вологда, 1967, с.27-36.

137. Ройзензон Л.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.12-21.

138. Рузыкулова М. Идиоматика узбекского языка. АКД. Самарканд, 1966, 22 с.

139. Сейдл Дж., Макморди У. Идиомы английского языка и их употребление. М.: «Высшая школа», 1983, 266 с.

140. Середина К.Г. Идиоматика в английской речи. Пособие для студентов пединститутов. Изд. 2-е, Л.: «Просвещение», 1971, 272 с.

141. Смирницкий А.И. К методике сопоставительного изучения языков / «Иностранные языки в школе», 1953, № 2, с.3.

142. Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка (опыт изучения фразеологических единиц по окружению). Баку: Маариф, 1966, 250 с.

143. Тагиев Х. Крылатые слова в азербайджанском языке. АКД. Баку, 1992, 22 с.

144. Уоллес Л.Ч. Значение и структура языка. М.: «Прогресс», 1975, 430 с.

145. Ухтомский А.В. Английские фразеологизмы в устной речи. М., 2005, 198 с.

146. Федоров А.В. Введение в теорию перевода. М., 1958, 103 с.

147. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию (перевод с французского языка под

редакцией А.А.Холодовича). М.: «Прогресс», 1977, 668 с.

148. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Общий курс // «Академик Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды». Т.1. М., 1956, с.173.

149. Чернов М.Ф. Изучение тюркской фразеологии в работах советских тюркологов // Советская тюркология, № 1, 1978, с.85-95.

150. Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка. Чебоксары, Чувашское книжное изд-во, 1985, 174 с.

151. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. М., 1970, 106 с.

152. Чиненева Л.А. Процессы развития английской идиоматики // Вопросы языкознания, № 2, М., 1983, с.81-85.

153. Шанский Н.М. Современный русский язык. Введение, лексика, фразеология, фонетика, графика, и орфография, 2-е изд., М., 1987, 220 с.

154. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М.: «Просвещение», 1969, 231 с.
155. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Изд. 2. М., 1941, 337 с.
156. Щвейцер А.Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. М.: «Наука», 1988, 215 с.
157. Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения. АН СССР, отд. Литературы и языка, т.4, вып. 5, 1945, с.170-176.
158. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм «за» и «против». М., 1975, с.193-198.

Lüğətlər

159. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: “Maarif”, 1989, 261 s.
160. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c. Bakı: “Elm”, 1980, 576 s.

161. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c. Bakı: “Elm”, 1983, 554 s.
162. Azərbaycanca-İngiliscə, İngiliscə-azərbaycanca lüğət. *İ.Rəhimovun redaktəsi ilə*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 630 s.
163. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı: “Nurlan”, 2005, 190 s.
164. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: “Nurlan”, 2006, 370 s.
165. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. *O.İ.Musayevin redaktəsi ilə*. Bakı: “Qismət”, 2003, 1674 s.
166. Seyidəliyev N., Qurbanova T. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, 2003, 327 s.
167. Seyidəliyev N. Frazeologiya lüğəti. Bakı: “Çıraq”, 2004, 272 s.
168. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: “Nurlan”, 2006, 460 s.

169. Freeman William. A Concise Dictionary of English Idioms. 3-rd edition, London, Hodder and Stoughton, 1985, 214 p.
170. Heaton J.B., Noble T.V. Using Idioms. A Learner's Guide. New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo, 1987, 162 p.
171. Oxford Pocket English Idioms. By Seidle J., Mc. Mordie V. Oxford, Oxford University Press, 1992, 317 p.
172. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press, 2005, 1539 p.
173. Webster's 21-st Century Dictionary of the English Language (for school, home and office). Thomas Nelson Publishers Nashville, USA, 1992, 312 p.
174. Webster's New Collegiate Dictionary. 2-nd edition, USA, G. and C. Merriam Co publishers, 2000, 1214 p.
175. Каун А.П., Мэкин Р. Оксфордский словарь современной английской идиоматики. М., 1990, 368 с.
176. Кевиселевич Д.И. Русско-английский фразеологический словарь. М., 2000, 347 с.

177. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: «Русский язык», 1984, 942 с.

178. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Изд. 2-е, стереотип. М.: «Русский язык», 2000, 512 с.